

BOUWSTIJLEN EN MARITIEME ARCHITECTUUR VAN HOGENDIJK TOT SCHILDERSBUURT

Erfgoedroute Maritiem Zaandam

Een wandelroute langs diverse erfgoedlocaties in Zaandam. Cees Kingma is onze gids op 26 juli 2011.

Foto's: Peter Zuure tenzij expliciet anders vermeld.

Van links naar rechts: Marga, Monique, Loet, Ineke, Anja, Ans, Ad en Cees.

INHOUDSOPGAVE 1/2

Wapen van Zaanstad met 2 walvissen (afb. bron 46)

Verantwoording (context & focus, verandering & vernieuwing en externe factoren)

Routekaart (van de bezochte erfgoedlocaties)

Maritiem Zaandam (van moerasbewoner tot scheepsbouwer)

Stad Zaandam (ontstaan en geschiedenis)

Krukas (zonder krukas geen houtzaagmolen)

Fluitschip (het meest gebouwde schip van de Gouden Eeuw)

Scheepsbouw Zaandam (ten tijde van het verblijf van Tsaar Peter)

Werven aan de Hogendijk (hoofdstructuur met scheepswerven)

Stadsarchitect Immink (soberheid en ratio)

Erfgoedlocaties (beschrijving van de bezochte locaties):

01	Zeehaven en ophaalbrug Kattegat	(Houthavenstraat)	
02	Horndersluis	(Hogendijk 45-47)	
03	Czaar Peterhuisje	(Krimp 23)	
04	Huis der Cardinalen	(Hogendijk 62-64)	
05	Woonhuizen Hogendijk	(Hogendijk 5 en 9)	
06	Voormalige Synagoge	(Gedempte Gracht 40)	Immink
07	Stadsvilla Kamphuis	(Stationsstraat 92)	
08	Maison d'Essance	(Irene Vorrinkplein 11-31)	
09	Stadsvilla Kievit	(Vaartkade 20)	
10	Botenmakersstraat	(Botenmakersstr. 16 en 2)	

INHOUDSOPGAVE 2/2

Wapen van Zaandam vanaf 1811. Let op het het vroegere wapen van Oost-Zaandam links onder met het onvoltooide schip en het oude wapen van West-Zaandam rechts boven met de 4 leeuwen (afb. bron46)

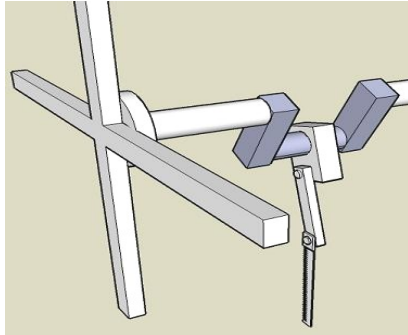
11	Stadsvilla van Wessem	(Westzijde 39)	Immink
12	Vermaning Het Nieuwe Huys	(Westzijde 80)	Immink (consistorie)
13	Westzijderkerk ofwel Bullekerk	(Westzijde 75)	Immink (consistorie)
14	Stadsvilla Smit	(Westzijde 81)	Immink
15	Stuurmanspad	(Stuurmanspad)	
16	Verkade > Voormalig woonhuis	(Westzijde 87)	
17	Verkade > Fabrieken	(Westzijde 103 en 188)	
18	Verkade > Pakhuis De Wildeboer	(Wormerveer)	
19	Politiemuseum	(Westzijde 109)	
20	Papenpadsluis	(Westzijde 214)	
21	Schuilkerk Maria-Magdalena	(Papenpad 13)	
22	Voormalige ambachtsschool Jedeloo	(Westzijde 213)	
23	Prins Bernhardbrug	(Schildersbuurt)	
24	Huis van Monet	(Oostzijde 221)	
25	Pakhuis Wilhelmina	(Oostzijde 219a)	
26	Voormalige gortpellerij Zwaardemaker	(Oostzijde 193)	
27	De Doofpot, voormalige vermaning	(Oostzijde 82)	Immink
28	Arbeiderswoningen	(Belgische straat)	
29	Sint Joseph gesticht	(Oostzijde 18)	
30	Sint-Bonifatiuskerk en pastorie	(Oostzijde 14 en 12)	
31	Voorm. predikantswoning en raadhuis	(Zuiderkerkstraat 1 en 3) ?	
32	Oostzijderkerk ofwel Klauwershoekkerk	(Zuidijk 1)	Immink (toren)
33	Voormalig stadhuis de Burcht	(Burcht 10-16)	
34	Hogendam, sluizen en overtoom	(Dam)	
35	Voormalig logegebouw Anna Polowna	(Dam 2)	Immink
36	Standbeeld Peter de Grote	(Damplein)	

Stijltermen (lijst van bouwkundige begrippen en stijltermen met voorbeelden van de erfgoedroute)

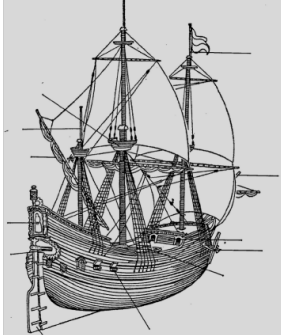
Bronnen (overzicht van bronvermeldingen)

VERANTWOORDING

CONTEXT & FOCUS, VERANDERING & VERNIEUWING EN EXTERNE FACTOREN

Schema wiek-krukas-zaag (bron 33)

Fluitschip (bron 6)

Soberheid en ratio bij Immink (foto: bron 31c)

Context en focus

Voorafgaand aan de beschrijving van de route wordt in een paar hoofdstukken de context geschetst waarmee het erfgoed onlosmakelijk is verbonden en waardoor het beter op waarde kan worden geschat. De route is uitgestippeld met een focus op 3 aspecten:

- 01 *Het maritieme karakter van Zaandam*
- 02 *Het werk van Immink als stadsarchitect*
- 03 *De diversiteit aan bouwstijlen die Zaandam rijk is*

Verandering en vernieuwing (bron 34)

Erfgoed getuigt van de wijze waarop de Nederlander in de loop van de eeuwen talloze veranderingen en vernieuwingen tot stand heeft gebracht: de waterhuishouding van zijn leefgebied, de overstap van landbouw naar industrie en handel, het gebruik van andere energiebronnen maar ook sociale vernieuwing. Woonomgeving, transport, gebouwtypologie en bouwmethodiek maken integraal onderdeel uit van die veranderingen en vernieuwingen.

Invloeden van buiten de Zaanstreek

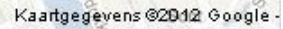
Een paar externe factoren mogen niet onvermeld blijven. Ze vormen de oorsprong voor de veranderingen en vernieuwingen in de architectuur en scheepsbouw van Zaandam en hebben daardoor hun stempel gedrukt op het (ontstaan van het) erfgoed:

- 01 *Krukas*
Zonder deze uitvinding had Cornelis Corneliszoon van Uitgeest de houtzaagmolen niet kunnen uitvinden die van zoveel belang is geweest voor de Zaanse scheepsbouw.
- 02 *Fluitschip*
Een voor die tijd hoogst modern schip dat in Hoorn is ontwikkeld en waarvan er vele in de Zaanstreek zijn gebouwd: zowel voor ondernemende Zaanse zelf als voor opdrachtgevers van buiten.
- 03 *Soberheid en ratio*
Stadsarchitect Immink werkte volgens het vormideaal van de Franse architect Ledoux (1736-1806). Deze ging uit van rationalistische bouwprincipes en gebouwen zonder versiering of classicistische toevoegingen; uitgangspunten die de heersende klasse van Zaanse zelf moeten hebben aangesproken.

Stijltermen

Achterin de routebeschrijving is een lijst opgenomen van bouwkundige begrippen en stijltermen met een verwijzing naar de bezochte erfgoedlocatie(s) waarop het betreffende begrip of stijlkenmerk van toepassing is.

VAN DE BEZOCHTE ERFGOEDLOCATIES

MARITIEM ZAANDAM

VAN MOERASBEWONER TOT SCHEEPSBOUWER

Afbeelding links: Zaanstreek in 1575. "Het tegenwoordige 'Wormer-en Jisperveld' stond in open verbinding met de Zuiderzee, die weer in verbinding stond met de Oostzee bij Denemarken" (bron 2) Afbeelding rechts: Zaagmolen de bakker 1681 (bron 2)

Van moeras tot polder (bron 1)

Moerasbos werd akkerbouw en daarmee kreeg de Zaanstreek een slotenpatroon. Steiging van het water maakte akkerbouw op den duur onmogelijk en het land werd omgezet in weiland. Het water dwong de bewoners ook dijken te bouwen langs de Zaan, het IJ en de grote meren om de Zaanstreek heen zoals de Beemster, de Wormer en de Starnmeer. Zo zijn de door dijken omringde, vlakke groene polders ontstaan. In de 14de en 15de eeuw werden de dijken langs de Zaan steeds dichter bewoond en werden Oost- en West Knollendam, Wormerveer, Zaandijk, Koog aan de Zaan en Zaandam gesticht. De voortgaande stijging van het water noodzaakte tot de bouw van molens.

Van landbouw naar industrie (bron 1)

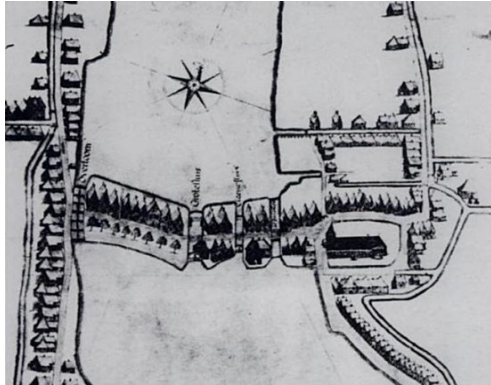
Deze windmachines zouden later een belangrijke rol in de ontwikkeling van de Zaanstreek spelen. Een groeiend aantal inwoners kon inmiddels niet meer de kost verdienen in de landbouw en zocht naar andere middelen van bestaan. Ondernemende Zaankanter voeren op handelsschepen naar de Oostzee en werden later zelf handelaar. Zij lieten hun schepen in de Zaanstreek bouwen.

Gouden eeuw (bron 10)

In de Gouden Eeuw was de Zaanstreek een enorm industrieel molengebied. Duizenden windmolens zaagden het hout uit Scandinavië voor de scheepsbouw, en voor de papierindustrie die sinds 1650 opbloeide. In de zeventiende en achttiende eeuw was de plaats nauw verbonden met de walvisvaart. Hiernaar wordt verwezen in het wapen van Zaanstad, dat als schilddrager twee walvissen heeft.

STAD ZAANDAM ^{1/2}

ONTSTAAN EN GESCHIEDENIS *(citaat uit bron 30 tenzij anders aangegeven)*

*Hogendam en directe omgeving, midden zeventiende eeuw.
Naar Claes Vasterz. Stierp, 1648 (Bron 8, afb.38 op blz.131).*

Oost-en Westzaandam

Stad, ontstaan aan de monding van de Zaan in het IJ. Het nabijgelegen dorp Saenden werd in 1155 door de West-Friezen verwoest, waarna in de 13de eeuw op de oostoever van de Zaan een nieuwe nederzetting ontstond bij een rond 1288 in de Zaan gelegde dam. Op een kunstmatige terp verrees een kapel, eerste vermelding 1411. Kort daarop ontwikkelde zich ook een bewoningskern ten westen van de dam en sindsdien wordt er gesproken van de Oostzijde en de Westzijde of van Oost- en Westzaandam.

De Westzijde kreeg in 1640 een eigen kerk. De bebouwing ontwikkelde zich langs de beide rivierdijken in noordelijke richting (de Achterzaan; Oostzijde en Westzijde) en in zuidelijke richting (de Voorzaan; Hogendijk en Zuiddijk). Haaks op de rivierdijken lagen landinwaarts veel dwarspaden die naar industriemolens leidden.

De dam had aanvankelijk twee overwelfde schutsluizen. Na de drooglegging van de Beemster (1612) werden deze aangevuld met een uitwateringssluus. Voor de grotere schepen kwam er in 1609 een overtoom, die tot 1718 heeft gefunctioneerd. De 17de eeuw was een periode van ongekende industriële bloei voor Zaandam, dat een belangrijk centrum van houthandel en scheepsbouw werd. In 1697 en in 1717 verbleef tsaar Peter de Grote enige tijd in Zaandam om zich te bekwamen in de scheepsbouw.

Stad Zaandam

Voor de groeiende bevolking werden in de 17de eeuw veel eenvoudige woningen gebouwd langs de bestaande en langs nieuwe dwarspaden. Door de verminderende bevaarbaarheid van de Zaan ging het in de 18de eeuw economisch neerwaarts. In 1811 verenigde Napoleon bij Keizerlijk Decreet de dorpen Oost- en Westzaandam tot de stad Zaandam. Een tweede industriële bloeiperiode beleefde Zaandam na 1850. Daarbij verdween ook veel van de 17de-eeuwse bebouwing.

STAD ZAANDAM 2/2

ONTSTAAN EN GESCHIEDENIS *(citaat uit bron 30 tenzij anders aangegeven)*

Foto links: aan de Westzijde ontwikkelde zich vanaf 1886 het Verkade-complex (foto: bron35)

Foto rechts: vanaf circa 1980 heeft men aan de Oostzijde veel industriecomplexen vervangen door woningbouw (foto: bron 31h)

Vanaf het eind van de 19de eeuw werd de ruimte tussen de 17de-eeuwse dwarspaden verkaveld volgens bestaande structuren (kavelsloten). De Zeemansstraat en Botenmakersstraat dateren uit deze periode. De Gedempte Gracht, waarvan de gracht circa 1850 is gedempt, is een 17de-eeuws dwarspad. Naast verdichting van de bebouwing kwam in noordelijke richting ook een nagenoeg gesloten strook fabrieksbebouwing tot stand (Albert Heijn, Sigma, Van Gelder). Aan de Westzijde ontwikkelde zich vanaf 1886 aan weerszijden van de weg het Verkade-complex.

Tussen de Voorzaan en het Noordzee Kanaal kwam in 1879 het zijkanaal G in gebruik. In 1883 werd het Oostzijder Kattegat doorgraven en splitste men de Voorzaan in een balkenhaven (noordelijke deel) en een havenkom (zuidelijke deel). In 1903 opende men de nieuwe Wilhelminasluis en werd de Achterzaan uitgediept. Een in 1911 aangelegde nieuwe balkenhaven kreeg een directe verbinding met de oude havenkom in de Voorzaan). Rondom de nieuw aangelegde balkenhaven was de houtverwerkende industrie gevestigd (Bruynzeel, 1897).

Het gebied ten oosten van de Zuiddijk werd in de jaren twintig en dertig volgebouwd. Belangrijke ingrepen in het centrum waren de aanleg van het plein de Dam en de Wilhelminastraat (circa 1910), en later de doorbraak tussen Gedempte Gracht en Dam (1955) en de bouw van de Beatrixbrug (1958) en de nieuwe Wilhelminabrug (1965) over de sluizen.

Verschillende buurten zijn gesaneerd - vooral in de laat-19de-eeuwse uitbreidingen - waaronder de Russische Buurt en de Stationsbuurt. Vanaf circa 1980 heeft men aan de Oostzijde veel industriecomplexen vervangen door woningbouw, zoals de levensmiddelenfabriek van Albert Heijn (1994), of verbouwd tot appartementen, zoals de gortpellerij van G.J. van Gelder (2005). Ook zijn er nieuwe kantoren gebouwd, bijvoorbeeld het hoofdkantoor van Ahold (moederconcern Albert Heijn) aan de Albert Heijnweg (1988-'90, ontwerp W. Visser).

KRUKAS

ZONDER KRUKAS GEEN HOUTZAAGMOLEN

Krukas van houtzaagmolen (bron 24)

Paltrokmolen De Held Jozua (uit 1718) in Zaandam (bron 31d)

Tekening van krukas waaraan twee zaagramen zijn bevestigd (bron 37)

Wuifelaars die het zaagraam op en neer bewegen (bron 23)

Krukas (bron 24)

De krukas is uitgevonden door Al-Jazari, een Arabische uitvinder in 13de eeuw Irak (Mesopotamia). In Nederland is het principe van een krukas omstreeks 1594 door Cornelis Corneliszoon van Uitgeest voor het eerst toegepast in een houtzaagmolen, waarvan de tekeningen bewaard zijn gebleven. Door de krukas toe te passen in een windmolen verliep het zagen 30 keer sneller dan het handzagen.

Cornelis Corneliszoon van Uitgeest (bron 25)

Cornelis Corneliszoon van Uitgeest (geboren ca. 1550 in Uitgeest - gestorven ca. 1607) was de uitvinder van de houtzaagmolen. Door middel van het toepassen van een krukas in een windmolen werd de draaiende beweging van de wieken omgezet in een op- en neergaande beweging. Hiermee werden de zaagbladen aangedreven en konden op grote schaal en met grote precisie machinaal planken gezaagd worden. Corneliszoon werd op 15 december 1593 een octrooi voor de houtzaagmolen verleend, voor de krukas gebeurde dit op 6 december 1597.

In 1594 bouwde Corneliszoon, samen met zijn schoonvader, zijn eerste houtzaagmolen: "Het Juffertje". Dit was een kleine molen die op een vlot dreef. In 1595 werd de molen verkocht en naar Alkmaar verplaatst. De resten van deze molen werden toevallig ontdekt in 2004, tijdens opgravingen bij het Noordhollandsch Kanaal.

De uitvinding van Corneliszoon werd later verbeterd tot een geïntegreerde constructie, de zogenaamde paltrok houtzaagmolen. Dit type houtzaagmolen is van groot belang geweest voor het bouwen van de schepen van zowel de VOC als de WIC. De uitvinding heeft in belangrijke mate bijgedragen aan de economische opbloei van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in de 17e eeuw.

FLUITSCHIP ^{1/4}

HET MEEST GEBOUWDE SCHIP VAN DE GOUDEN EEUW

(bron 4 en 5 tenzij expliciet anders aangegeven)

Model van fluitschip (bron 4)

Liorne en de Gouden Eeuw

In de Gouden Eeuw bestond tot tachtig procent van de zeeschepen uit fluiten. Een Fluitschip is een Hollands scheepstype met een karakteristieke peervorm, dat werd gebouwd in de 17e en 18e eeuw. Het werd hoofdzakelijk gebruikt om vracht te vervoeren. Tevens werd de fluit gebruikt voor de walvisvangst. Het eerste fluitschip zou in 1595 in Hoorn zijn gebouwd naar een ontwerp van koopman Pieter Jansz Vael, ook wel bekend onder de naam koopman Liorne.

Het schip werd een van de belangrijkste scheepstypen voor de Nederlandse internationale scheepvaart. De fluit werd in het begin van de 17de eeuw al snel als 'multi-purpose' vrachtvaarder ingezet, zo werden graan of zout vervoerd, maar ook complete boomstammen voor de scheepsbouw in Nederland. Meer dan enig ander type schip heeft het Hollandse fluitschip bijgedragen tot de opkomst van de Republiek als grootste zeevarende mogendheid van die tijd. Met dit scheepstype werden de Nederlanders de vrachtvaarders van Europa, een positie die zij tot het eind van de 18de eeuw behielden.

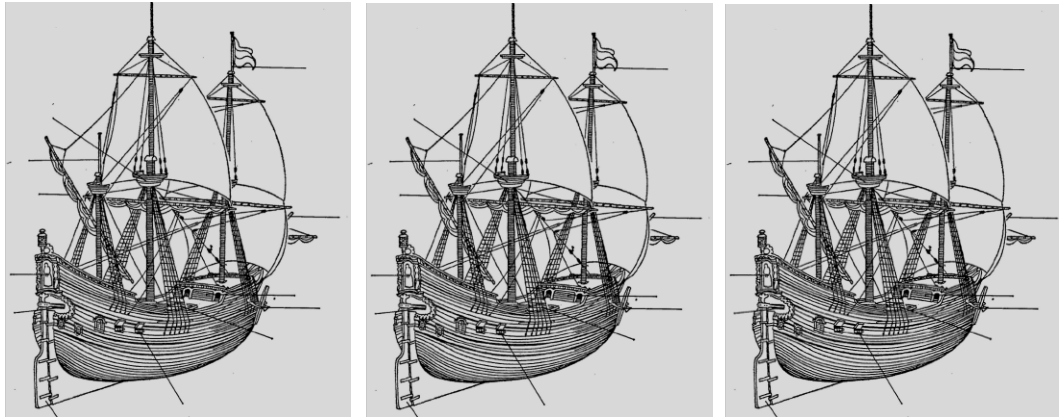
Oostzee

Het werkterrein van de fluit was de West-Europese kustvaart en vooral de vaart naar de Oostzee. Jaarlijks voeren zo'n 500 à 600 schepen uit onder andere Amsterdam, Hoorn en Harlingen via de Sont naar de havens in de Oostzee. Toen was de Oostzee voor de Nederlanders het belangrijkste handelsgebied, meer dan Azië en de West-Indische gebieden. Het Oostzeegebied leverde graan, hout, stokvis, koper, teer, huiden, hennep, vlas en salpeter, een belangrijke grondstof voor buskruit.

FLUITSCHIP ^{2/4}

HET MEEST GEBOUWDE SCHIP VAN DE GOUDEN EEUW

(bron 4 en 5 tenzij expliciet anders aangegeven)

Tekening fluitschip (bron 6)

Peervorm en tol

Kenmerkend waren een rond, versierd achterschip en een invallend bovenboord, dat het schip zijn peervorm gaf. Aanvankelijk verklaarde iedereen Liorne met zijn afwijkende schip voor gek. Maar al snel bleek het fluitschip een succes. Bij de bouw waren minder vaklieden nodig en door het makkelijke tuigage kon met een kleinere bemanning worden gezeild. Voor die vorm was een belangrijke economische reden: aan de Sont (Denenmarken) werd tol geheven. De hoogte van de Sonttol hing af van de breedte van het dek. Vandaar het smalle dek boven het brede ruim, waardoor een maximale lading tegen een minimale tol kon worden vervoerd. Deze manier om tol te berekenen bleef tot 1669 in gebruik. Schepen die daarna werden gebouwd kregen een breder dek.

Eigenschappen

De vaarkwaliteit was uitstekend, het schip was stabiel, snel en wendbaar. Meer lading kon worden vervoerd omdat de romp langer en boller was. Door de geringe diepgang kon het fluitschip bovendien op plaatsen komen die voor andere schepen ontoegankelijk waren. In 1671 noemde Nicolaes Witsen als lengte voor een gewone fluit 37 meter en 35 meter voor een fluit die voor de Oostzeevaart diende. Cornelis van Yk gaf in 1697 als maten op een lengte van 40 meter bij een breedte van 5,5 meter. De tuigage was gelijk aan die van andere driemasters: een fokkenmast en een grote mast met elk maximaal drie razeilen, een bezaanmast met een Latijnzeil en soms een kruiszeil. Bij de boegspriet werden nog één of twee blinden gevoerd. Door het smalle dek hoefden de matrozen minder te lopen en konden overal snel bij. Er waren daardoor minder mannen nodig en het schip kon goedkoper varen. "Een fluitschip kon gevaren worden met 10 man (max. 12 man) met een jongen." (bron 5a). Daardoor was het een efficiënte en goedkope vrachtaard. Voor de houttransporten hadden de schepen speciale luiken in het voor- en achterschip. De lange sparren konden dan gemakkelijk worden geladen.

FLUITSCHIP ^{3/4}

HET MEEST GEBOUWDE SCHIP VAN DE GOUDEN EEUW

(bron 4 en 5 tenzij expliciet anders aangegeven)

Hollandse fluitschepen in de 17e eeuw, Wenzel Hollar, 1647 (bron 5)

Soorten fluiten

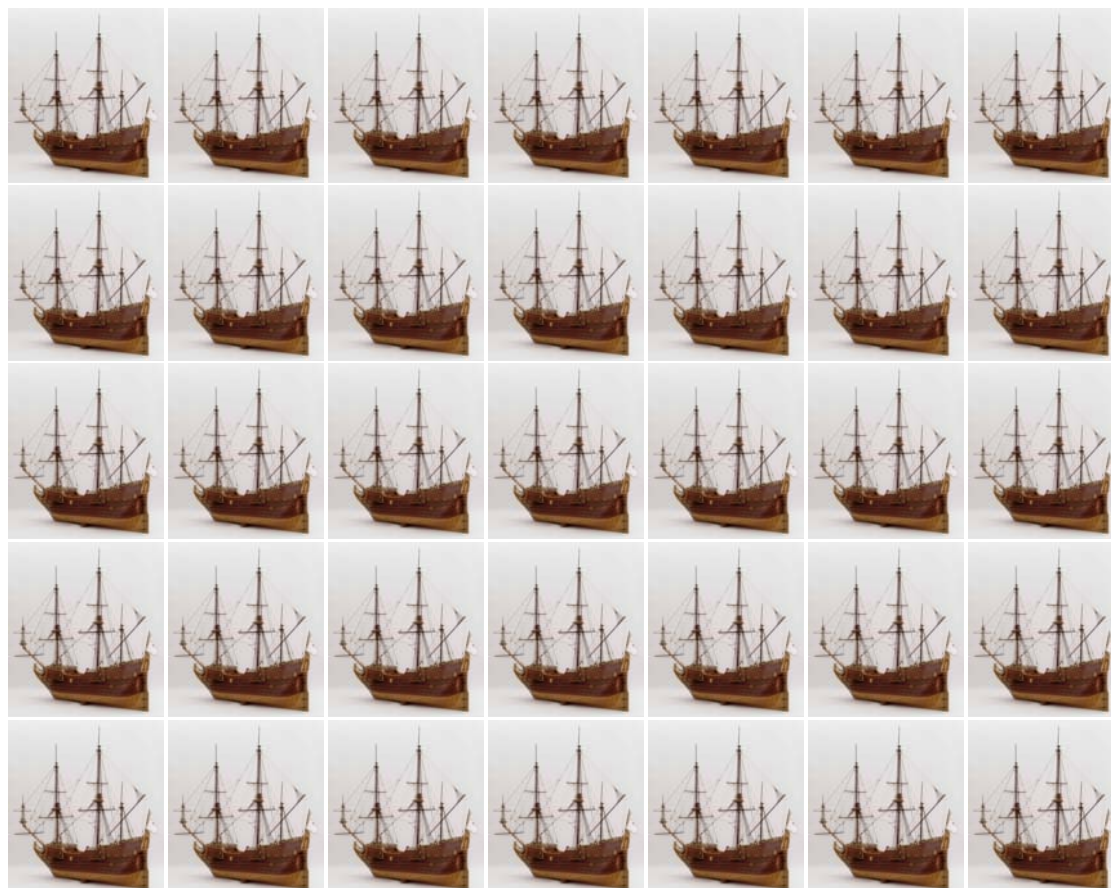
Er werden koopvaardij-en andere schepen geleverd aan Engeland, Duitsland, Frankrijk, Schotland, geheel Scandinavië, Rusland, Italië, Spanje, Denemarken en Portugal. Door deze Europese orders moesten de Zaanse werven in staat zijn schepen te bouwen op uiteenlopende manieren, omdat dit in verschillende landen gewenst was. De volgende soorten fluiten werden onderscheiden (bron 5)

- 01 Oostervaerders zijn er veel gebouwd omdat het Oostzeegebied voor de Hollandse handel van groot belang was.
- 02 Noortsvaerders voeren op Noorwegen, het Oostzee-gebied en Rusland. Ze hadden in het achterschip een afsluitbaar gat waardoor hout kon worden in- en uitgeladen.
- 03 Groenlants Vaerders waren bestemd voor de walvisvaart. De scheepshuid van het voorschip was extra verstevigd met het oog op ijsschotsen. Op het achterschip was een hijsinstallatie waarmee de walvissloepen uitgezet en binnengehaald werden.
- 04 Fransvaerders voeren op Frankrijk. Ze waren voorzien van een galjoen (een kleine uitbouw aan de boeg van het schip, waar zich de scheepstoiletten bevonden).
- 05 Spaensvaerders voeren op het Iberisch Schiereiland. Ze waren voorzien van een galjoen.
- 06 Straetsvaerders voeren op het Middellandse Zeegebied. Ze waren voorzien van een galjoen. De vorm van het schip, met het invallend bovenboord, maakte het moeilijk voor Barbarijse piraten te enteren.
- 07 Oostindis Vaerders voeren op Azië. Ze werden door de VOC gebruikt. De fluit was eigenlijk niet geschikt om in de tropen te varen: door de hitte konden de sterk gebogen planken barsten. Daarom werden deze fluiten "veel steviger gemaect" (Witsen). Ze hadden een galjoen.
- 08 Westindis Vaerders voeren op Afrika en Amerika. Ze werden door de WIC gebruikt. Ze waren voorzien van een galjoen.

FLUITSCHIP ^{4/4}

HET MEEST GEBOUWDE SCHIP VAN DE GOUDEN EEUW

(bron 4 en 5 tenzij expliciet anders aangegeven)

Model van een fluitschip (bron 5)

Zaanstreek bouwde 280 Fluiten

En zoals met alle succes werd het type al snel op andere werven gekopieerd. Acht jaar na het eerste fluitschip zijn er al tachtig soortgelijke schepen in de vaart, alle op Hoornse werven gebouwd. In de Zaanstreek zijn er ongeveer 280 gebouwd. Op de Hollandse en Zeeuwse scheepswerven werden er vier- tot vijfhonderd per jaar gebouwd. Dat werd onder andere mogelijk door de technische vernieuwing van de houtzaagmolen. Door het mechanische zagen konden fluitschepen snel en goedkoop worden geproduceerd.

Rol uitgespeeld

Het fluitschip was minder geschikt als bewapend schip. Toen de behoefte aan bewapende schepen toenam, raakte de rol van dit type schip uitgespeeld.

SCHEEPSBOUW ZAANDAM ^{1/4}

DE SCHEEPSBOUW IN ZAANDAM TEN TIJDE VAN HET VERBLIJF
VAN TSAAR PETER DE GROTE *(citaten uit bron 3)*

Foto links: Peter de Grote op een schilderij in het Csaar Peterhuisje. Afbeelding rechts: Tsaar Peter op een timmerwerf in Zaandam, litho, jaartal en maker onbekend (bron 35).

Tsaar Peter naar Zaandam

In 1697 kwam de Russische Tsaar Peter naar Zaandam om zich te bekwamen in de scheepsbouw. Dat was niet zo verwonderlijk, aan het eind van de 17de eeuw had deze bedrijfstak in de Zaanstreek een hoogtepunt bereikt. Het precieze aantal scheepswerven is niet bekend over deze periode maar aangenomen wordt dat er omstreeks 1700 minimaal 50 (groot)scheepsmakerijen in de Zaanstreek waren, waarvan alleen al 26 op de Voorzaan. In de maand juli van 1708 stonden er 308 schepen op de hellingen.

Gunstige ligging Zaanstreek

Dat de scheepsbouw hier een belangrijke plaats innam komt voort uit de geografische, waterrijke ligging en de nabijheid van Amsterdam als belangrijke stapelstad. De scheepsbouw ontstond uit de noodzaak om visser- (o.a. walvisvaart) en transportschepen voor eigen gebruik te bouwen.

Goed en goedkoop

Aan de verkoop van schepen aan derden heeft Zaandam zijn vermaardheid als scheepsbouwcentrum te danken. Er waren in Amsterdam veel kopers in de schepenmarkt die zich zowel in Amsterdam als in Zaandam oriënteerden. De Zaanse werven hadden de naam 'goedkoop en goed' te zijn en dat zorgde voor veel opdrachten. Ook van buiten Nederland kwamen veel opdrachten binnen zodat de werven te Zaandam het hele jaar voldoende werk hadden.

SCHEEPSBOUW ZAANDAM ^{2/4}

DE SCHEEPSBOUW IN ZAANDAM TEN TIJDE VAN HET VERBLIJF
VAN TSAAR PETER DE GROTE *(citaten uit bron 3)*

(foto van model fluitschip, bron 4)

Fluitschip

Het bouwen van het fluitschip, het meest gebouwde schip in de 17^e en 18^e eeuw, droeg bij tot dit succes. Het fluitschip was een voor die tijd hoogst modern schip met een flink aantal voordelen dat in 1595 in Hoorn ontwikkeld was. Dit schip combineerde stabiliteit met een eenvoudige hanteerbaarheid. Bovendien was er een betrekkelijk kleine bemanning vereist.

Lagere lonen

De Zaanstreek kende in deze tijd een lagere levensstandaard dan de meer stedelijke gebieden. Hierdoor kon het loon van een bekwaam scheepstimmerman enige stuivers lager per dag zijn, dan bijvoorbeeld in Rotterdam. Een ongetuigde scheepsromp - een 'hol'- van een fluitschip kostte in Rotterdam fl. 32.500, in Amsterdam fl. 28.500 terwijl in de Zaanstreek voor zo'n zelfde scheepsromp fl. 27.500 moest worden betaald.

Gildebepalingen

Naast de lagere lonen waren er meerdere oorzaken voor deze lage prijs. De Zaanstreek kende geen drukkende gildebepalingen. In de andere centra van scheepsbouw werd onder druk van de houtzagers(gilden) het hout met de hand gezaagd, terwijl in de Zaanstreek dit plaats vond met behulp van de houtzaagmolen.

Deze uitvinding aan het einde van de 16de eeuw van Cornelis Corneliszoon van Uitgeest kon alleen worden toegepast buiten de gildes om. Voor een fluitschip zijn ongeveer 700 bomen nodig waardoor het zagen met de hand 35 keer langer duurde dan met de houtzaagmolen. Dit gaf de Zaankanters een grote voorsprong ten opzichte van de andere steden. Nergens in Europa was zo'n concentratie van houtzaagmolens te vinden. In 1653 stonden hier 53 zaagmolens, in 1695 172 en in 1731 waren het er 256. Ter vergelijking: in Amsterdam waren er in 1652 nul en in 1731, 30 houtzagerijen.

Geen tussenhandel

Ook het belang van de moleneigenaren bij de scheepswerven werkte kostendrukkend. Vaak waren de moleneigenaren mede-eigenaren van de werven, waardoor tussenhandelaren niet nodig waren. Veel houtzaagmolens stonden bovendien naast of op de scheepswerven wat ook weer kostenbesparend was.

SCHEEPSBOUW ZAANDAM ^{3/4}

DE SCHEEPSBOUW IN ZAANDAM TEN TIJDE VAN HET VERBLIJF VAN TSAAR PETER DE GROTE *(citaten uit bron 3)*

Koopvaardijship in aanbouw. Rechts gebouwen met Zaanse gevels. Hoogst waarschijnlijk de scheepwerf van Lijnst Rogge aan de Hoogedyk te zaandam. Het water op de voorgrond is de havenkom te zaandam (de huidige Voorzaan). Datering Voorstelling: Begin 18de eeuw. Gemeente Archief Zaanstad. Techniek: Gewassen pentekening

Pinassen en galjoten

Behalve fluitschepen werden er ook andere soorten vaartuigen gebouwd. Voor de zeevaart bijvoorbeeld smakschepen, pinassen, galjoten, fregatten en hoekerschepen. In de 17de eeuw bestond 80% van de productie uit fluitschepen, in de 18de eeuw was dit gezakt tot 70%. Een belangrijk type binnenvaartschip was het damschip, maar er werden ook waterschepen, boeiers, pont-of rijnop-en kaagschepen op de werven gebouwd.

Partenrederijen

In de praktijk bouwden de Zaanse werven zowel in opdracht als voor eigen rekening. Het laatste hield een zeker risico van kapitaalvermindering in, maar dit werd door de werfeigenaren opgevangen doordat zij hun schepen in partenrederijen in de vaart brachten. Het voordeel van deze werkwijze was dat zij het gehele jaar werk hadden, terwijl elders onvermijdelijk stille perioden optraden. Voor de scheepstimmerlieden en andere werknemers was dat gunstig (zij werden naar rato van de productie betaald).

SCHEEPSBOUW ZAANDAM 4/4

DE SCHEEPSBOUW IN ZAANDAM TEN TIJDE VAN HET VERBLIJF
VAN TSAAR PETER DE GROTE *(citaten uit bron 3)*

Model fluitschip in protestantse kerk Wormerveer (bron 4)

Specialisatie

De werklieden hadden een hoge graad van vakbekwaamheid en bleven lang bij hun werkgever. Hierdoor ontstond een verbondenheid met de werven waarvoor zij werkten. De meeste werven/scheepshellingen lagen naast elkaar. Door toepassing van seriebouw en het gebruik maken van specialisten o.a. kielleggers, spantenbouwers, breeuwers en mastenbouwers kon men snel, vakkundig en goed bouwen. Na het te water laten van het 'hol' werd het schip verder afgebouwd en ook hier weer met specialisten. Een voordeel hiervan was dat de werf geen 'eigen' personeel in dienst hoefde te nemen.

Bouwen op het oog

Een nadeel -en achteraf beschouwd wellicht een van de oorzaken van de ondergang van de scheepsbouw- was dat de praktische vaardigheid niet of nauwelijks was onderbouwd met theoretische kennis. Men leerde het vak door het te beoefenen.

Een studie scheepsbouwkunde bestond niet in de Republiek, men bouwde op het oog. Het ontbreken van een theoretisch kader was waarschijnlijk voor Tsaar Peter aanleiding om na een kort verblijf weer uit de Zaanstreek te vertrekken. Na een langer verblijf op de Amsterdamse werven, vond hij zijn heil veel meer bij de theorieën van de Engelse scheepsbouwers in Londen.

Vaklieden naar Rusland

In de korte tijd dat Tsaar Peter in de Zaanstreek was, kreeg hij wel een duidelijk inzicht in het vakmanschap van de scheepsbouwers. Dat bracht hem ertoe scheepstimmerlui en andere vaklieden uit te nodigen met hem mee te gaan naar Rusland. Toen Tsaar Peter terug naar Rusland ging, volgden vele Zaanse vaklieden gelokt door hoge lonen.

WERVEN AAN DE HOGENDIJK ^{1/3}

Links een tekening van de scheepswerven aan de Hogendijk en de houtzaagmolens op het Oosterkattegat naar een schilderij van P. Betlem, 1898 (Gemeentearchief Zaanstad). Foto rechts: Scheepswerf Brouwer aan de Hogendijk (bron 13)

Belangrijke rol

De kronkelende Hogendijk heeft een bijzondere plaats in de structuur van Zaandam en is de hoofdverkeersader van de buurt. De dijk is onderdeel van de Noorder IJ en Zeedijk. Deze voormalige zeedijk is een waterkering en als dijk één van de eerst bewoonde straten van Zaandam.

Zowel in de zeventiende als in de achttiende eeuw is de scheepsbouw van groot belang geweest voor de ontwikkeling en de werkgelegenheid van de Hogendijk en omgeving. De scheepsbouw verschaftte niet alleen arbeid aan scheepstimmerlieden, sjouwerlieden, breeuwers, e.d. maar ook aan een aantal toeleveringsbedrijven: smeden, nagelmakers, mastenmakers, blokmakers, beeldsnijders, bijlmannen en/of scheepsbeschieters, zeilmakers, touwslagers en kompasmakers. (bron 21)

Scheepswerven (bron 13)

Onderzoek van de scheepswerven aan de Hogendijk in Zaandam tussen 1998 en 1999 resulteerde in het blootleggen van drie houten scheepshellingen en de funderingen van een aantal huizen. De hellingen bleken gemaakt van sloophout van oude schepen. De langste helling had een lengte van bijna 30 meter. De vroegste helling dateerde uit de periode rond 1575. Hierdoor werd nieuw licht geworpen op de ontwikkeling van de Zaanse scheepsbouw, die in de 17de eeuw toonaangevend was in Europa. Het bleek onder andere dat in de Zaanstreek al veel eerder grote, waarschijnlijk zeegaande schepen werden gebouwd dan tot nu toe werd aangenomen.

Opvallend was dat de hellingen buitendijks waren aangelegd op met kluiten klei, afval en zaagsel aangeplempte grond. Het hout van de hellingen was grotendeels tweedehands. Als fundering voor de hellingen werden spanten, roeren, stevens en dekbalken van gesloopte schepen gebruikt. Hieruit bleek dat de beroemde Zaanse werven, waar in 1697 zelfs Czaar Peter de Grote kwam kijken, gemaakt waren van afvalhout en aangelegd op terpen van huisvuil. Wanneer de werven verzakt waren, werd er zand en klei overheen gegooid en bouwde men bovenop de oude helling een nieuwe. Op sommige plaatsen werden drie hellingen boven elkaar aangetroffen. Ondanks, of misschien wel dankzij, de zuinige manier van bouwen werd er veel geld verdiend. Tussen het vondstmateriaal van de werf en de aangrenzende huizen bevonden zich scherven van dure karaffen en Italiaans aardewerk.

WERVEN AAN DE HOGENDIJK ^{2/3}

Foto's van de maquette van de scheepswerven aan de Hogendijk. (bron 7)

Maquette van de werven aan de Hogendijk (bron 7)

Op basis van z'n eigen ervaringen als amateurarcheoloog en documentatie m.b.t. opgravingen heeft Jelus Matser een maquette gebouwd van de scheepswerven aan de Hogendijk.

Toelichting bij maquette (1/2)

- 01 *De Hogendijk. Dit is de situatie omstreeks 1610 en de plaats waar in 1998 - '99 de opgravingen plaats vonden. Er stonden nog weinig huizen en enige boerderijen. De daken waren nog gedekt met riet.
Later werd dit verboden wegens brandgevaar. Dan wordt het leidekking of dakpannen.*
- 02 *Pad naar het binnendijkse land; nu de Lage Horn.*
- 03 *De hellingen. De ligging van de hellingen is gelijk aan de situatie binnen het opgravingsvlak. De oudste (helling) datering is ca. 1580; op de maquette de meest linkse helling.*
- 04 *Houten 'scheepsbouwloods'. Hiervan zijn de funderingen op deze plaats teruggevonden. De afmetingen van het grondvlak zijn gelijk aan die van de Waakzaamheid in Koog a.d. Zaan en van dezelfde datering. Vermoedelijk waren deze gebouwen van gelijke vorm en constructie.*
- 05 *Schip in het eerste stadium van aanbouw. De kielbalk is gelegd, de stevens opgericht. Men is begonnen met eerst het 'vlak' te construeren. Dat is de bodem van het schip. Voorlopig worden de vlakplanken bij elkaar gehouden door opgespijkerde klampen. Deze worden steeds verder vervangen door de definitieve spantdelen; de 'leggers, buikstukken en zitters'. Daarna worden de spanten naar boven verder verlengd door 'oplangers' waarover de scheepshuid met 'huidgangen' wordt gevormd.*
- 06 *Schip op de helling in een vergevorderd stadium van de bouw; kort voor de tewaterlating. Zodra het schip onder de waterlijn gereed was en dus kon drijven, werd het tewater gelaten om zo snel mogelijk de helling weer vrij te hebben voor de volgende opdracht. Het schip wordt aan de kade verder afgebouwd.*

WERVEN AAN DE HOGENDIJK ^{2/3}

Foto's: blootgelegde scheepswerf aan de Hogendijk. (bron 13)

Toelichting bij maquette (2/2)

- 07 Een verzakte helling wordt opgehoogd en een nieuwe hellingvloer over de oude gelegd. Tijdens de opgraving bleken soms wel drie hellingen op elkaar te liggen. Als een helling verzakte (buitendijks, slappe klei - veenbodem) stortte men zand op het hellingvlak, egaliseerde dit en legde hierop als fundering zeer zware sloopscheepsdelen. Spanten, roeren, stevens enz. Daaroverheen werd weer een strakke werkvloer gespijkerd van oude dek - huidplanken.
- 08 Een afgedankt, deels verbrand sloopschip waar grote delen van worden hergebruikt om de verzakte helling opnieuw te leggen.
- 09 Brandschraag. Een staand ijzeren raamwerk waarover de huidplanken worden gebogen. D.m.v. een stro - en houtvuur wordt de plank zo verhit dat die in de gewenste vorm kan worden gebogen en gewrongen. Tegen het verbranden wordt ter plaatse van het vuur het hout voortdurend natgehouden.
- 10 Pekoven. Een speciaal daarvoor gemetseld bakstenen gebouwtje waarin een grote pot met pek (teer) boven een vuur hing en zo werd verhit om te kunnen uitgieten. B.v. om huid - en dekplanknaden te dichten. Van deze oven is de fundering ook opgegraven op deze plaats. Een vergelijkbare pekoven staat op de Zaanse Schans bij het schuitenwerfje annex kuiperij.
- 11 Hijsbok. Dergelijke houten hijskranen kwamen tot in de 20e eeuw voor op de meeste scheepswerven.
- 12 Zaagbok en schraag. Deze werden overal gebruikt in alle soorten en maten.

STADSARCHITECT IMMINK 1/3

Fotovan Immink (bron: 20)

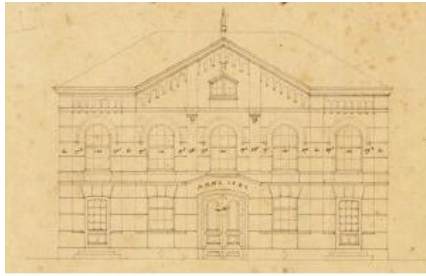
Immink werkte als architect en ingenieur voor de gemeente Zaandam en was hoofd van de stadstekenschool. Hij was betrokken bij de renovatie van de Hondsbossche sluis en had meerdere sluizen gebouwd. Immink was betrokken bij de uitbreiding van het gemeentehuis in Wormerveer in 1855 en heeft scholen ontworpen voor Assendelft en Zaandijk. Hij exposeerde tekeningen op een tentoonstelling bij het 25 jarig jubileum van de Maatschappij ter bevordering van de bouwkunst. Voor het Paleis voor Volksvlijt zond hij een ontwerp in. Na de grote brand van Enschede was hij in de jaren 1863-1865 betrokken bij de wederopbouw van de stad. (bron: 20)

Werken Immink in Zaandam

Ludovicus Johannes Immink (Den Haag 1822- Zaandam 1869) was vrijwel zeker de eerste architect in de Zaanstreek. In 1849 werd hij benoemd tot stadsarchitect van Zaandam en heeft in de twintig jaar dat hij in de Zaanstreek werkzaam was een duidelijk stempel gezet op de toenmalige bouwkundige ontwikkeling. Naar de geest van de tijd ontwierp hij (over het algemeen) brede stenen panden van twee tot drie verdiepingen en gebruikte vaak Philibert spanten om zo een flauw- hellend tentdak te bewerkstelligen. Immink werkte volgens het vormideaal van de Franse architect Ledoux (1736-1806). Deze ging uit van rationalistische bouwprincipes met gebouwen zonder versiering of classicistische toevoegingen. (bron 20) Kenmerkend voor Immink zijn het gebruik rondboogramen en van een rondboogfries aan de bovenzijde van de gevel. In Zaandam ontwierp Immink de volgende gebouwen:

01	Toren van de Oostzijderkerk, Zuidijk 1	1850
02	Stoometablissement de Nijverheid (eerste Zaanse stoomrijstpellerij)	1852 (bron 27)
03	Nieuwe tekenschool aan de gedempte gracht	1859
04	Consistorie Bullekerk, Westzijde 75	1861
05	Voormalige vermaning 'de Doofpot', Oostzijde 86	1861
06	Het Luthers weeshuis aan de Vinkenstraat 36	1861
07	Consistorie van vermaning Het Nieuwe Huys,, Westzijde 80	1862
08	Villa voor houthandelaar C. Smit Csz., Westzijde 81	1862
09	Synagoge aan de Gedempte Gracht 40	1865
10	HBS aan de Westzijde 92, hoek Ruyterveer	1865
11	Vrijmetselaarsloge Anna Pavlova, Dam 2	1858
12	Stadsvilla van Wessem aan de Westzijde 39	1866
13	Woonhuis Hendrik van Voorst, Dam 6	1862 (bron 27)
14	Westzijde 24	
15	Westzijde 28	

STADSARCHITECT IMMINK 2/3

Kenmerkend voor Immink zijn de rondboogramen en het rondboogfries aan de bovenzijde van de gevel, zoals bij de drie gebouwen op bovenstaande afbeeldingen duidelijk is te zien.

Links : detail van een bouwtekening uit 1859 van de nieuwe tekenschool aan de Gedempte Gracht (bron 20).

Midden : de Synagoge uit 1865 aan de Gedempte Gracht. De uitbouw is uit 1974 (Gemeentearchief Zaanstad).

Rechts : voormalige vermaning de Doopput uit 1861, (foto: bron 31e).

Stoometablissement de Nijverheid 1852 (bron 27)

Over de rol van Immink bij Stoometablissement de Nijverheid (de eerste Zaanse stoomrijstpellerij) schrijft Jur Kingma:

Een ontdekking in het stadsarchief van Amsterdam maakt het mogelijk de geschiedenis van de eerste Zaanse stoomrijstpellerij te beschrijven. Het werpt nu ook licht op de rol van de Zaanse stadsarchitect Immink bij de bouw van de eerste stoomfabrieken in de Zaanstreek.

Jaap Schipper heeft geopperd dat Immink mogelijk een rol heeft gespeeld kan hebben bij de bouw van de eerste Zaanse stoomfabrieken. Voor de eerste stoomrijstpellerij is dat nu bewezen.

Voormalig Luthers wees- en armenhuis 1861 (geen foto)

Het voormalig Luthers wees- en armenhuis aan de Vinkenstraat 36, gebouwd in 1861 naar een sober neoclassicistisch ontwerp van L.J. Immink, is een tweelaags pand met mezzanino en een kap met Philibertspanten. Het tehuis is in 1910 verbouwd en uitgebreid. (bron 30)

Links en midden: Gemeentelijke HBS uit 1865 aan de Westzijde, hoek Ruyterveer. Een gepleisterd breed pand met middenpaviljoen en flankerende lagere vleugels. (foto's bron 35)

STADSARCHITECT IMMINK 3/3

Links: Vrijmetselaarsloge Anna Pavlova, Dam 2 uit 1858 (bron 35)

Rechts: Vermaning Het Nieuwe Huys, Westzijde 80, met consistorie van Immink.

A.L.v.Gendt over Immink (bron 20)

Immink overleed in 1869 na een lang ziekbed. In de Opmerker, een blad voor architecten en ingenieurs werd hij herdacht door A.L.v.Gendt. Deze schreef dat Immink o.a. verantwoordelijk was voor de aanleg van de Westzijde. Hij werd een ijveraar voor de aanleg van de spoorweg genoemd. Het laatste werk voor zijn dood was de aanleg van de Stationsstraat in Zaandam. Bij zijn belangrijke werken worden o.a. de gasfabriek en de middelbare school genoemd. Daarnaast bouwde hij ook lagere scholen en de tekenschool.

Contrast: links de neoclassicistische stadsvilla voor houthandelaar C. Corver van Wessem uit 1866, Westzijde 39 (foto: bron35) en rechts de 'sobere' villa voor houthandelaar C. Smit Csz. uit 1862, Westzijde 81 (foto: bron31c)

Rechts: Westzijde 24 in 1975. Let op de 'plint' van het gebouw. (bron 35)

ERFGOEDROUTE *bezochte locaties*
ERFGOEDROUTE *bezochte locaties*
ERFGOEDROUTE *bezochte locaties*
ERFGOEDROUTE *bezochte locaties*
ERFGOEDROUTE *bezochte locaties*
ERFGOEDROUTE *bezochte locaties*
ERFGOEDROUTE *bezochte locaties*
ERFGOEDROUTE *bezochte locaties*
ERFGOEDROUTE *bezochte locaties*
ERFGOEDROUTE *bezochte locaties*
ERFGOEDROUTE *bezochte locaties*
ERFGOEDROUTE *bezochte locaties*
ERFGOEDROUTE *bezochte locaties*
ERFGOEDROUTE *bezochte locaties*
ERFGOEDROUTE *bezochte locaties*
ERFGOEDROUTE *bezochte locaties*

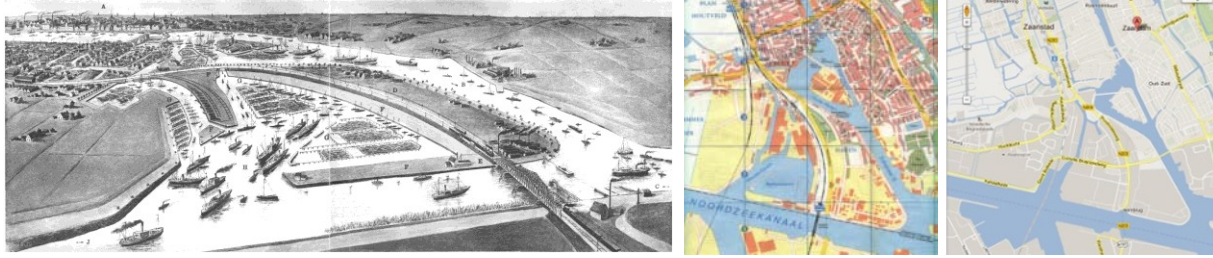

Deel van een vogelvlucht perspectief van de Zaandamse haven omstreeks 1911. Dit perspectief toont het havencomplex vanuit het zuiden, over het Noordzeekanaal. Rechts voert het kanaal naar Amsterdam, links naar zee via de sluizen bij IJmuiden. Rechts ziet u verder Zijkanaal G, de Voorzaan en de Oude Haven, de Hoge Dam met de sluizen naar de Zaan en uiteindelijk bovenin de tekening de Zaan. In de Voorzaan ziet u verder het eiland waarop de grote houthandels van William Pont en Gras waren gevestigd. In de jaren negentig van de vorige eeuw zijn deze bedrijven verhuisd en is het eiland bebouwd met woningen en enkele kleinere bedrijven. In het midden ziet u de Nieuwe Haven en de Balkenhaven. Deze havens zijn in de jaren tachtig van de vorige eeuw weer gedeeltelijk gedempt i.v.m. de aanleg van de Hemspoortunnel en een nieuw bedrijven terrein. (bron 12)

01 Zeehaven en ophaalbrug Kattegat 1/3

Zaanse scheepsbouwers vestigden zich aanvankelijk ten noorden van de Dam aan de Achterzaan. In het midden van de 17de eeuw waren daar zo'n 25 scheepswerven gevestigd. Toen de schepen groter werden en het water achter de Dam steeds ondieper werd, verplaatste de Zaanse scheepsbouw zich naar de Voorzaan, waar ten zuiden van de Hogendijk in 1650-1651 de Nieuwe Haven werd gegraven (bron 1a)

Tussen de Voorzaan en het Noordzee Kanaal kwam in 1879 het zijkanaal G in gebruik. In 1883 werd het Oostzijder Kattegat doorgraven en splitste men de Voorzaan in een balkenhaven (noordelijke deel) en een havenkom (zuidelijke deel). In 1903 opende men de nieuwe Wilhelminasluis en werd de Achterzaan uitgediept. Een in 1911 aangelegde nieuwe balkenhaven kreeg een directe verbinding met de oude havenkom in de Voorzaan. Rondom deze haven was de houtverwerkende industrie gevestigd: Bruynzeel, 1897. (bron 30)

Links het volledige vogelvluchtperspectief uit 1911 waarop de Houthaven (zeehaven) is te zien aan het Noordzeekanaal (bron 12). De kaart in het midden dateert uit de jaren '70 (bron 12) en toont een (kleinere) balkenhaven. De huidige situatie op de rechterkaart laat zien dat de Balkenhaven inmiddels industrieterrein is geworden (bron: google earth).

01 Zeehaven en ophaalbrug Kattegat 2/3

De Erfgoedroute begint bij de houten ophaalbrug 'Kattegat', een gemeentelijk monument aan de Houthavenweg dat dateert uit 1926. De Houthavenweg loopt van de stad naar de voormalige zeehaven (nu industrieterrein) waar veel hout uit Rusland, Letland en Scandinavië arriveerde. Het hout werd voornamelijk gebruikt voor de scheepsbouw.

Ophaalbrug 'Kattegat' is een aparte brug. Dat ligt vooral aan de te korte balans (de ligger, bovenaan). Normaal zou een dergelijke brug met de hand te bedienen moeten zijn, maar hier zijn zelfs de twee zwart geteerde ronde contragewichten niet voldoende. Op de noordelijke staander is een lier gemonteerd (hefvermogen: 1000 kilo), die het openen van de klep mogelijk moet maken. (bron 26)

Hoe de oorspronkelijke brug er uit heeft gezien, is niet bekend. Waarschijnlijk is de eerste brug over het Kattegat kort na de aanleg van deze vaart (in 1650) gemaakt. Midden 17e eeuw had Zaandam behoefte aan meer haven- en waterruimte (voor balken), wat gevonden werd door het graven van de Nieuwe Haven. De toegang tot deze haven was smal, zodoende kreeg het de naam Kattegat (kat = smal). (bron26)

Ophaalbrug Kattegat

Houthaven (bron 11)

De houthaven van Zaandam in de jaren vijftig van de vorige eeuw (foto's Gemeentearchief Zaanstad)

01 Zeehaven en ophaalbrug Kattegat 3/3

Herinneringen van een zeer trouwe bezoeker aan de Zaanse houthaven

Er is altijd een nauwe relatie geweest tussen Zaandam en Rusland. Er is een grote Russische buurt met o.a. een Jasykoffstraat, Goloffkinstraat, Menschikoffstraat, Tolstoistraat, Czarinastraat en Krimp. Na de Tweede Wereldoorlog lagen er regelmatig grote Russische houtschepen in de houthaven met hout uit de noordelijke Russische havens zoals Archangel. Zweden en Finland, voor de Eerste Wereldoorlog nog de grootste leveranciers van balken, hadden zich, door de ontwrichting van die oorlog, zelf op de houtbewerking toegelegd exporteerden na de oorlog alleen nog gezaagd hout. Door de moderne scheepvaart werden de noordelijke havens steeds beter bereikbaar en werden er voor de Eerste Wereldoorlog steeds meer balken in Rusland aangekocht. Na de politieke omwentelingen in Rusland viel de export vanuit Rusland en Finland geheel stil. Het werd steeds moeilijker om balken te importeren. De Zaanse zagerijen investeerde niet meer in nieuwe zaaginstallaties. Er werd steeds meer gezaagd hout aangevoerd. Na de Tweede Wereldoorlog herstelde de handelsrelatie met Rusland. De schepen werden nog met de hand, plank voor plank, gelost waardoor de schepen vaak wekenlang in de haven lagen. (Zaandam prijsde zichzelf aan als houthaven met de hoogste 'lossingsnelheid' !). Na de opening in 1911 van de 'Nieuwe haven' werden de balken trouwens gelost in de balkenhaven, aan de andere kant van de spoordijk naar de Hembrug. Voor de bemanningen werden dan sportwedstrijden en andere evenementen georganiseerd. Door het grote aantal nationaliteiten, voornamelijk uit Scandinavië en Rusland, waren dit internationale wedstrijden waar heel de havenbuurt voor uit liep. De Russen kregen een speciale behandeling in het buurthuis, er hing toch altijd een mysterieuze sfeer rondom deze schepen. De bemanning kon eigenlijk niet zonder begeleiding van een partijfunctionaris van boord. Bovendien stemde veel Zaanse havenwerkers op de CPN. De grootste geheimzinnigheid rondom de Russische schepen werd gevormd door de buitenproportionele radio antennes op de schepen. De schepen waren, volgens veel Zaanse vissers, varendes afliuisterposten. Nog willen agenten die voor de Nederlandse regering aan boord van deze schepen kwamen, niet praten over wat zich in die periode van de Koude Oorlog heeft afgespeeld op en rond die Russische houtschepen.

Cees Kingma

In het front van de westelijke sluiswand van het bovenhoofd van de sluis is in één van de natuurstenen hoekblokken het jaartal "1732 II" gebeiteld en een horizontaal peilmerk. In één van de hoekblokken van de oostelijke sluiswand is het getal "27" met een horizontaal peilmerk ingebeiteld (foto rechts).

02 **Horndersluis** (foto's en tekst: bron 14 tenzij anders aangegeven)

Op enkele plaatsen konden de Oostzaander-en Westzaandervelden rechtstreeks op het IJ loodsen bijvoorbeeld via de Horndersluis in de hoge IJ-en zeedijk (bron 8, blz. 134). Op de plaats van het gemaal 'De Soeteboom' aan de Hogendijk 45-47 lag vroeger een schutsluis; 'De Horndersluis'. De schutsluis werd tussen 1650 en 1675 aangelegd. In 1703 werd de houten sluis door een stenen exemplaar vervangen. De gedenkstenen in de sluismuur herinneren aan deze sluis. In de 19e eeuw werd de sluis gesloopt. Op de fundamenten werd in 1873 gemaal De Soeteboom gebouwd (dat volgens bron 30 in 1898 is gerenoveerd en in 1917 is geëlektrificeerd). De tekst van de gedenksteen luidt (deels onleesbaar):

... EER
DOOR ONS VADERS
ACHTBAERHYDT

... ..
GEBOUW DEN EER
STEN STEEN GELYDT
A1703 DEN 4 JUNY

Gedenksteen Horndersluis

Het houten Tsaar Peterhuisje (foto rechts) dateert uit 1623 en is rijksmonument. De museumhal die over het huisje heen is gebouwd (zie foto links) en de conciërgewoning zijn ook rijksmonument, dateren uit 1896-1897 en zijn ontworpen door A.Salm en B.G.Salm. Ook de erfscheiding is rijksmonument. (gegevens en foto links: bron 15).

03 Het Csaar Peterhuisje 1/3

Het verhaal van czaar Peter de Grote in Zaandam is aanschouwelijk gemaakt in een origineel, destijds van gebruikt scheepshout gemaakt Zaans huisje aan Krimp 23 in het maritieme kwartier van de Zaanstreek: de Russische Buurt.

Het Csaar Peterhuisje is geplaatst in een in opdracht van tsaar Nicolaas II door G.B. en A. Salm ontworpen hal in neorenaissance-stijl, 1896-1897 (bron 30)

We krijgen een rondleiding van Gerard Horneman, ruim tien jaar beheerder van dit rijksmonument. Ons valt de eer ten deel om tot zijn laatste gasten te behoren voordat hij het stokje door geeft aan Farida Guseynova.

Het Zaans Museum heeft in het kader van het vriendschapsjaar van Nederland en Rusland in 2013 een publicatie uitgegeven met als titel 'Czaar Peter huisje, Een bijzondere plek met een bijzonder verhaal'. Het Zaans Museum met het Czaar Peterhuisje zal dat jaar een samenwerking aangaan met de Hermitage in Sint Petersburg, de Hermitage Amsterdam en het Amsterdam Museum. Gerard Horneman schreef hierin het hoofdstuk: De scheepsbouw in Zaandam ten tijde van het verblijf van Tsaar Peter de Grote. In het verslag van deze erfgoedwandeling is dat hoofdstuk bijna integraal overgenomen. Cees Kingma schreef in de publicatie het hoofdstuk: Het bezoek van Tsaar Peter aan Zaandam.

Rusland was in oorlog met Zweden dat het op het land wél, maar op de Oostzee niet kon verslaan. De Tsaar onderkende dat zijn volk achterliep op het gebied van industriële en maritieme vaardigheden en technieken. Hij kwam in 1697 op 25-jarige leeftijd naar Nederland met een voor 3 jaar afgedwongen elitecorps dat bestond uit 200 kinderen van edellieden. Houtzagerijen, papiermakerijen en de scheepsbouw en scheepvaart voor de handel en verdediging vormden voor de Tsaar een cruciale doelstelling in zijn reisprogramma.

De zakkende veenlaag heeft in de loop der jaren zijn tol geëist

03 Het Csaar Peterhuisje 2/3

De tsaar is maar een paar dagen in Zaandam geweest. Het was duidelijk dat de Zaanse scheepsbouw tsaar Peter niet de technische en organisatorische kennis kon bieden die hij nodig had om Rusland te voorzien van een machtsinstrument ter zee. C.Paul, specialist in maritieme geschiedenis, schreef hierover: (bron 9)

Schepen bouwen leerde Peter de Grote in Amsterdam op de grote werf van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). Hij verdiepte zich intensief in de Hollandse scheepsbouwpraktijk, bouwde actief mee aan een VOC-fregat en ontving zelfs een certificaat van vakbekwaamheid als scheepstimmerman.

Aansluitend aan zijn stage op de Amsterdamse scheepswerven vertrok tsaar Peter naar Deptford aan de Theems in Engeland. Daar was het Engelse marinearsenaal gevestigd en liet ook de Engelse Oost-Indische Compagnie haar schepen bouwen en onderhouden. Op grond van zijn waarnemingen tijdens deze werkbezoeken besloot hij om onmiddellijk alle Hollandse scheepsbouwmeesters uit hun leidende posities op de Russische werf te verwijderen en hen te vervangen door Engelse of Deense.

Hij stond niet alleen in zijn mening over de mindere kwaliteit van de Hollandse scheepsbouwers: ook Nicolaes Witsen, burgemeester van Amsterdam, bewindhebber van de VOC en lid van de Admiraliteit van Amsterdam vond reeds in 1671 "dat de Hollandse scheepsbouw als een sloep achter het Engelse fregat aan kwam."

De kritiek van zowel tsaar Peter als Nicolaes Witsen was gebaseerd op bouwpraktijken van voornamelijk oorlogsschepen. Deze typen waren echter niet representatief voor het doorsnee handelsvaartuig dat in zo grote aantallen en met zoveel succes door juist de Zaanse scheepsbouwers voor de Europese vrachtmarkt waren geproduceerd. In tegenstelling tot de grote VOC- en Admiraliteits werf in Amsterdam rustte de Zaanse scheepsbouw op particulier initiatief. De werf telden hier hooguit 40 scheepstimmerlieden tegenover 1200 tot 1500 mensen op de werf in Amsterdam.

Van links naar rechts: 'woonkamer', handtekeningen op de ramen en bedstee

Gerard Horneman geeft uitleg bij een model van een houtzaagmolen

03 Het Csaar Peterhuisje 3/3

Peter de Grote logeerde in het achterhuis van Gerrit Kist die enige tijd als meesterscheepssmid in Moskou had gewerkt. De Tsaar wilde incognito blijven, maar dat is niet lang gelukt: wellicht één van de redenen dat hij niet lang is gebleven.

Het huisje staat symbool voor het begin van het moderne Rusland. Het is zeer geliefd bij de Russen en door tal van (Russische) prominenten bezocht die hun handtekening in het hout of op de ramen hebben achtergelaten.

Gerard Horneman verhaalt over meer dan 3 eeuwen geschiedenis. Ans luistert op 'haar' praatstoel.

Het verhaal van Gerard wordt afgesloten met een feestelijke toast op zijn toekomst. Wij vervolgen de erfgoedroute, gesterkt door één á twee glaasjes ochtendwodka.

Huis der Cardinalen, Hogendijk 62-64

04 Huis der Cardinalen

De familie Cardinaal was een belangrijke en omvangrijke doopsgezinde familie in de 17e en 18e eeuw. De familie was o.a. betrokken bij de scheepsbouw en houtkoperij. Dit rijksmonument uit 1655 aan de Hogendijk herinnert nog aan deze familie. Het bakstenen huis kreeg circa 1810 een met fronton en zijpilasters uitgevoerd houten voorschot en deur met bovenlicht. Het huis bevat een dubbele tegelschouw uit de bouwtijd. (bron 30)

In de noordgevel is een steen gemetseld met daarop een scheepswerf.

Hogendijk 9

05 Woonhuizen Hogendijk 1/2

Uit de eerst bekende kaarten blijkt dat de huizen Hogendijk 5, 7 en 9 op buitendijks land gebouwd zijn. Het linker huis op nummer 5 is een houten woonhuis uit ca.1700 en rijksmonument. In de kap zijn eiken krommers uit een scheepsspannt verwerkt. In het pand heeft lange tijd een zeilmaker gewoond. Nummer 9 stamt uit 1730 en is ook een rijksmonument. De voorgevel heeft een ingezwenkt voorschot bekroond door een fronton. Het pand is eigendom geweest van grootscheepsmaker Simon Claasz. Heijn, die zelf zijn werf langs de Zaan had. (bron 13)

De topgevel aan de voorzijde van Hogendijk 5 is waarschijnlijk oorspronkelijk een driehoeksgevel geweest met een deurkozijn in het midden, welke werd gebruikt voor het transport van goederen die opgeslagen werden op de verdieping. De gevel heeft een onderbouw van baksteen waarin een voordeur met bovenlicht was opgenomen. Verder zaten er twee Empireschuiframes in. Een kroonlijst met een tandlijst tussen lijst en fries zat onder het voorschot dat bestond uit staande smalle delen met een schuine kant.

Het groen voorschot van Hogendijk 5 werd langs de dakhelling beëindigd met een geprofileerde windveer in een bolle en holle uitvoering. De bovenzijde werd afgewerkt met een driehoekig fronton. De vorm van deze gevel was uniek voor de Zaanstreek. Het was een vroeg twintigste eeuwse variant op de klokgevel. Gezien de zeldzaamheid van deze gevel in de Zaanstreek is gekozen voor handhaving van de voorgevel bij de restauratie. Daarbij werden ook de oorspronkelijk negentiende-eeuwse raamkozijnen en het naar voren aangebrachte driehoekig fronton weer terug gerestaureerd.

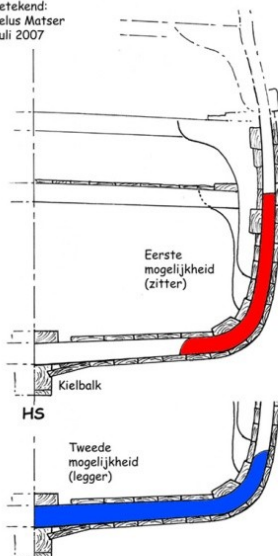

Hogendijk 5 (foto: bron 13)

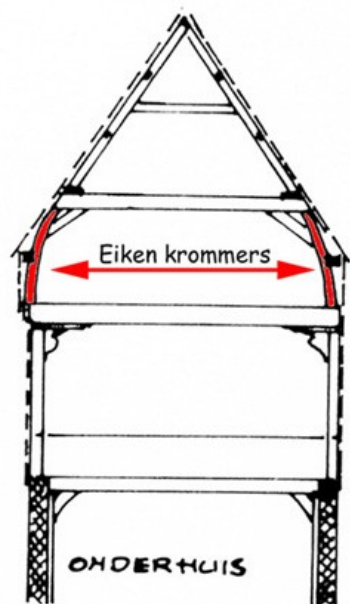
05 Woonhuizen Hogendijk 2/2

Het dakvlak van Hogendijk 5 was steiler dan gewoonlijk is in de Zaanse houtbouw. De dakhelling bij dit pand was 54 graden. De steilere dakhelling wordt verklaard door het gebruik van eiken krommers die niet de gebruikelijke helling van 52 graden volgden. De krommers liepen niet evenwijdig aan het dakvlak. Deze krommers zijn waarschijnlijk oorspronkelijk als onderdelen voor de scheepsbouw bedoeld geweest. Heel duidelijk was dit te zien bij de krommer van spant 1 aan de noordzijde, die over de breedte versmald is en waar de eiken toognagels en toognagelgaten voor de bevestiging aan een ander stuk scheepsromp nog zichtbaar zijn. (bron 13)

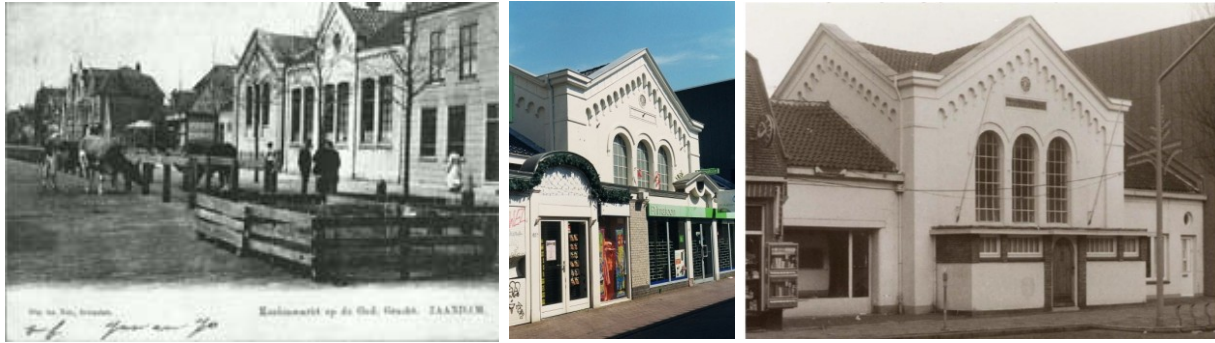
Spantopbouw van een 17e - 18e eeuwse zeegaand schip
Getekend:
Jelus Matser
Juli 2007

Mogelijke plaats in de spantconstructie van het kromhout dat is hergebruikt als kopsant van een woonhuis aan de Hogendijk

Tekening (links) van Jelus Matser waarop de mogelijke plaats is te zien van de 'eiken krommer' in de spantconstructie van een 17e -18 e eeuwse zeegaand schip. Op de rechter tekening zijn de krommers te zien in de gebintconstructie van een huis (bron 13).

Links een prentbriefkaart van Gedempte Gracht 40 uit ca. 1905 met de synagoge tegenover de koeienmarkt (bron 17). De foto in het midden toont de huidige situatie (bron 18). De foto rechts is beeldmateriaal van Gemeente Archief Zaanstad en laat de moderne voorbouw zien die in 1974 is toegevoegd.

06 Voormalige synagoge (Gedempte Gracht 40)

De voormalige synagoge (Gedempte Gracht 40) kwam in 1865 tot stand naar ontwerp van L.J. Immink als een wit gepleisterd eclectisch gebouw met rondboogfriezen en gietijzeren rondboogvensters. Het vierkante middenvolume met kruisende zadeldaken wordt geflankeerd door lagere vleugels met zadeldak. Na vernieling in de Tweede Wereldoorlog is de synagoge in 1950 gerestaureerd door J.S. Baars. In 1974 is de bestemming gewijzigd en heeft men een moderne voorbouw toegevoegd. Status: Provinciaal monument.

Op de prentbriefkaart is de synagoge nog niet voorzien van de uitbouw aan de voorzijde die later ook weer is veranderd in een rommelige winkelpui. De hele gedempte gracht is een allegaartje van bouwstijlen. Het is te hopen dat het in uitvoering zijnde project Inverdan de Gedempte Gracht een impuls geeft om erfgoed zoals de synagoge in hun oude glorie te herstellen.

Links een foto van de bouwput in juli 2011 en rechts een artist impression van de Gedempte Gracht zoals deze er binnenkort uit zal zien (bron 19). De Gedempte Gracht is van oorsprong geen gracht maar een 17de-eeuws dwarspad. Het water van 'de gracht' is in 1850 gedempt. (bron 30)

De voordeur in de zijvleugel ligt enigszins verscholen in een portiek..

07 **Stadsvilla Kamphuis** (*Stationsstraat 92*)

Dit bakstenen pand met neogotische elementen is in 1890 door de aannemer Jb. van Sante gebouwd in opdracht van houthandelaar S.H. Kamphuis. In 1901 is achter de woning een aanbouw geplaatst waarin de keuken is ondergebracht. De voordeur in de zijvleugel ligt enigszins verscholen in een portiek. Het is een origineel houten deur met bovenlicht en smeedijzeren roosterwerk voor het raam. Naast de deur is in de gevel een gedenksteen gemetseld met de tekst 'De eerste steen is gelegd door Martinus Johannes Kamphuis 12 jaar oud'. De houthandelaar was waarschijnlijk tevreden met zijn huis. Hij liet in ieder geval binnen op de schoorstenen de teksten 'Oost west, thuis best' en 'Eigen haard is goud waard' plaatsen. Status: gemeentelijk monument. (*bron 1a*)

Functionalistisch ontwerp (bron 30)

08 **Maison d'Essance** *(Irene Vorrinkplein 11-31)*

Polak & Schwarz liet in 1930, als één van de belangrijkste leveranciers van smaakstoffen op de wereldmarkt, een nieuwe fabriek bouwen. De locatie lag aan de Vaart, net ten noorden van hun oude pakhuys. Er werkten toen 130 mensen bij het bedrijf. Het betonnen gebouw is uitgevoerd in de stijl van het 'Nieuwe Bouwen', wat in de Zaanstreek een zeldzaamheid is. Het ontwerp is van J. Coenraad, een leerling van Berlage. Het gebouw heeft een inwendig skelet met paddenstoelvloeren. De witgepleisterde betonnen gevels hebben langerekte stalen vensterstroken en vensterreeksen. In de asymmetrische voorgevel bevindt zich een traptoren die boven het gebouw uitsteekt. De toren heeft op de middenas een liseen (verticale uitsprong) die bekroond wordt door een vlaggenmast. Links en rechts hiervan zijn de lichtsleuven van het trappenhuis en de lift gesitueerd. De oude lift is tot autolift omgebouwd, zodat de bewoners nu op het dak kunnen parkeren. *(bron 1a)* Status: Rijksmonument.

De fabriek kwam eind jaren '90 leeg te staan. Het gebouw ging in kwaliteit achteruit. Plannen werden gemaakt om het te verbouwen tot een complex met wooneenheden met behoud van het architectonisch belangwekkende karakter. In 2001 gaf het rijk extra geld voor de restauratie en herbestemming. Woningcorporatie ZVH kon vervolgens het pand herbestemmen tot 22 huurappartementen. Het in 2001-'02 gerealiseerde restauratieplan van Architectenbureau Zijlstra Schipper te Wormer ontving in 2003 de Nationale Renovatieprijs. Het gebouw is vervolgens Maison d'Essence gedoopt. (citaat uit bron 22)

De villa heeft zowel moderne als traditionele invloeden.

09 **Stadsvilla Kievit** (Vaartkade 20)

Deze villa uit 1910 is gebouwd in opdracht van C. Joh. Kievit, de schrijver van de Dik Trom boeken, die hoofd was van een school aan de Oostzijde. Het gebouw vertoont zowel traditionele als jugendstil-elementen. Het gesneden en wit geverfde houtwerk van het overstekende dak komt voort uit de 19de eeuwse chaletstijl.

Chaletstijl (ca.1870-1910) is een term die wordt gebruikt voor gebouwen die aan de Zwitserse chaletbouw herinneren, door toepassing van overstekende kappen met veelhoutsnijwerk en vaak houten veranda's en vakwerk. De chaletstijl is veel toegepast bij villa's en andere gebouwen in een bosrijke omgeving (bron 29).

Ook de twee hoektorens vertegenwoordigen de traditionele bouwstijlen uit die eeuw. Modern zijn de ronde ingangspartij en de deels ronde ramen die duidelijk ontworpen zijn onder invloed van de rond 1910 populaire Jugendstil. Door de ligging aan de Vaart vormt het gebouw een markant punt in de omgeving. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het ook dienst heeft gedaan als burgemeesterswoning. Architect: J.C. Francken jr. Status: gemeentelijk monument. (bron 1a)

Een deel van de straat heeft aan weerszijden bomen en aantrekkelijke woonhuizen uit het begin van de twintigste eeuw. Aan het einde van de straat staat op nummer 2 een pand met jugendstil-invloed.

10 Botenmakersstraat 1/2

Vanaf het eind van de 19de eeuw werd de ruimte tussen de 17de-eeuwse dwarspaden verkaveld volgens bestaande structuren (kavelsloten). De Zeemanstraat en de Botenmakersstraat dateren uit deze periode. *(bron 30)*

Het pand op no. 2 dateert uit 1906 of iets eerder. De hoektoren is een traditioneel element uit die bouwperiode. Het ronde metselwerk met tegelwerk invulling boven de ramen is duidelijk ontworpen onder invloed van de rond die tijd populaire Jugendstil.

Jugendstil-achtig pand uit 1906 of eerder. Botenmakersstraat 2 (foto: website makelaar krk)

(foto rechts en foto's onder: bron 35)

Foto links: Gebouw christelijke belangen uit 1927 is gekraakt en deels wit geschilderd.

10 Botenmakersstraat 2/2

Gebouw christelijke belangen op no.16, dateert uit 1927. De invloed van de Amsterdamse school is duidelijk herkenbaar. De architectuur is echter soberder en heeft een strakker en meer blokvormig karakter dan in de beginperiode van deze expressionalistische stijl. De voorgevel heeft een verticaal accent gekregen door een naar voren uitspringend, hoger opgaand gedeelte. Aan het bovineind wordt dat bekroond met (opnieuw) een iets naar voren komend deel. De gevelbanden van metselwerk benadrukken de horizontale belijning, binden de ramen op de begane grond en beëindigen de bovenkant van de gevel op elegante wijze. Op de begane grond stoppen de gevelbanden bij het naar voren uitspringende gedeelte van de voorgevel, waardoor het verticale aspect daarvan van op subtiële wijze wordt ondersteund. De entree wordt geaccentueerd door een raamstrook naast de voordeur en een bovenlicht. De voordeur wordt op elegante wijze beschermd door een dunne betonluifel. Dit pand verdient het om te worden gerestaureerd en gebruikt door een architectuurliefhebber.

In de monumentencommissie d.d. 27 mei 2010 van Zaanstad is positief geadviseerd over het aanwijzen van Botenmakersstraat 16 als karakteristiek bedrijfspand. Het pand wordt gezien als representatief voorbeeld voor de Amsterdamse school architectuur van de vroege jaren dertig van de 20e eeuw en "heeft zijn eigen intrinsieke waarde in zijn uniciteit en gaafheid als gebouw van deze bouwstijl." Er wordt gesteld dat de waarden van het pand mogelijk ook monumentale waarden zijn. De commissie raadt het Team Monumenten aan via een redengevende omschrijving te onderzoeken of het pand monumentwaardig is (bron 42)

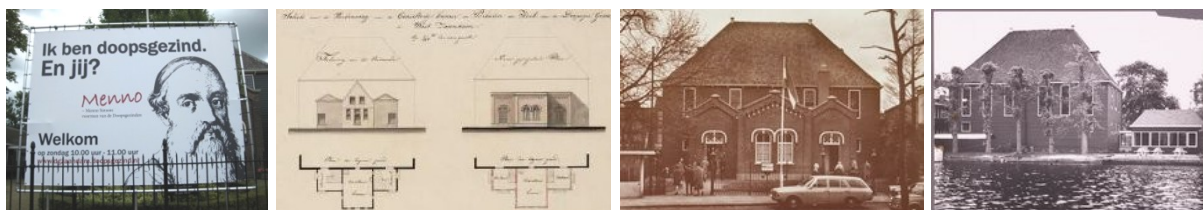
(foto links: bron 31g)

11 Stadsvilla van Wessem (Westzijde 39)

De villa uit 1866 is gebouwd in opdracht van de familie van Wessem. Volgens overlevering heeft de heer Corver van Wessem het huis laten vormgeven als een villa die hij ooit langs de oever van het Gardameer in Italië zou hebben gezien. Karakteristieke, op de Italiaanse bouwkunst geïnspireerde, elementen zijn de stenen plint, de bepleisterde muren, de houten zuilen met Corinthische kapitelen die het balkon dragen, de gedrukte zadeldaken met akroteria, de veranda met balkon en de klassieke beelden boven de omlijsting van de vensterpartij op de verdieping. Status: Rijksmonument (Bron 30 en 35)

De neoclassicistische stadsvilla Westzijde 39 is wellicht het bekendste werk van Immink, maar niet echt kenmerkend voor zijn oeuvre dat verder zonder versiering of classicistische toevoegingen is. (foto: bron 35)

Van links naar rechts: het winnen van zieltjes, tekening van Immink voor consistoriekamer (vergaderzaal voor de kerkeraad) en voorportaal (bron 20); daarnaast archieffoto's van de symmetrische voor-en achterzijde (bron 35)

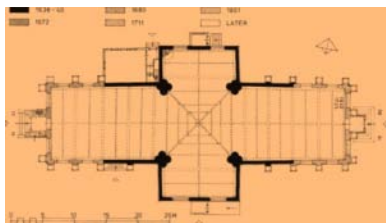
12 **Vermaning Het Nieuwe Huys** (Westzijde 80)

De Verenigde Doopsgezinde Gemeente vond een bouwlocatie hier aan de Westzijde, waar grond vrijkwam door verplaatsing van scheepswerven van de Binnenzaan naar de Voorzaan. Het is niet duidelijk of de scheepshelling is gesloopt of in de grond is verdwenen. Op 2 november 1687, vier maanden na het begin van de bouw, werd de eerste kerkdienst gehouden. De overheid gelastte dat bijeenkomsten alleen mochten plaatsvinden in architectonisch sobere, onopvallende gebouwen die de schijn van een kerkgebouw moesten vermijden. De 17de eeuwse vermaningen in Zaanstad, die behalve aan de Westzijde ook op een aantal andere plekken zijn te vinden, zijn hoge, ruime zalen, gedekt door houten tongewelven met aan de buitenkant oorspronkelijk houten wanden met rechthoekige vensters. Het Nieuwe Huys, ontworpen naar model van architect Pieter Lourens, heeft aan de binnenzijde van de gevels stenen muren. Het werd in 1862 van een stenen voorbouw in eclectische stijl voorzien (ontwerp Immink). Status: rijksmonument.

Rondboogfries: kenmerk Immink.

In het midden van de 17de eeuw behoorde een groot deel van de bevolking in Zaanadam tot de doopsgezinden, maar wel van diverse pluimages uit Nederland en België. In 1687 wisten twee groepen doopsgezinden, de Waterlandse en de Vlaamse, hun meningsverschillen te overbruggen en zij besloten tot een fusie tot de Verenigde Doopsgezinde Gemeente. De kerkgemeenschap ging direct op zoek naar een centrale plaats voor een nieuwe vermaning, zoals doopsgezinden hun kerken noemen, en vond deze aan Westzijde 80)

Plattegrond Bullekerk, Westzijde 75 (bron 30)

De Westzijdkerk ofwel Bullekerk was één van de eerste hervormde kerken in Zaandam. De kerk is gebouwd in renaissancestijl. Oorspronkelijk had het gebouw de plattegrond van een Grieks kruis, een kruis met gelijke armen. In 1672 en 1680 werd het gebouw aan de oost- en westzijde verlengd, waardoor de oorspronkelijke vorm verdween. Status rijksmonument. (bron 22)

13 Westzijdkerk ofwel Bullekerk 1/2 (exterieur)

Aanvankelijk werd de kerk gekroond door een vermoedelijk kleinere toren. In 1689 werd besloten die toren te vervangen. In 1692 is de huidige toren geplaatst. In 1798 gaat de toren op bevel van hogerhand (Napoleon) over in handen van de burgerlijke gemeente. Die situatie bestaat tot op de dag van vandaag. (bron 38)

De consistorie is tegen de kerk aangebouwd naar een sober neoclassicistisch ontwerp van L.J. Immink uit 1861. (bron 30)

Foto links: het beeld 'Stier met vrouw' is van kunstenaress Julia M. Verschuere uit 1978 (bron: 35)

Foto rechts: boven het zuidelijke portiek is een ingemetselde kogel te zien die vermoedelijk is opgegraven bij de aanleg van de fundamenteën. De kerk is namelijk gebouwd op of in de buurt van een voormalige schans.

Boven de zuidelijke ingang treffen we een zeer zeldzame zonnewijzer aan. Daarop is veel af te lezen: de plaatselijke zonnetijd, maar ook de dag van het jaar (de rode bogen), de kompasstreek waarin de zon staat (de blauwe lijnen) en de hoogte van de zon (de gebogen groene lijnen). Aan de westelijke kant bevindt zich de dodeningang. Toen er nog in de kerk begraven mocht worden (tot ongeveer 1800), werden de doden door die deur naar binnen gebracht. (bron 38).

Cees Kingma: De achterdeur was voor de doden, want bij de voordeur stond de duivel te wachten.

Interieur van de Bullekerk met boven de deur het schilderij 'Des Stiers Wreedheid' uit 1737 (afbeelding: bron 35).

13 Westzijdenderkerk ofwel Bullekerk 2/2

In de kerk hangt boven de ingang het schilderij van het ongeval waaraan de kerk haar bijnaam 'Bullekerk' te danken heeft. In 1647 werd boer Jacob Egh door zijn stier (bul) op de horens genomen en levensgevaarlijk verwond. Zijn vrouw Trijn Jans, die zwanger was, kwam hem te hulp, maar ook zij werd op de horens genomen, waarbij haar onderbuik werd opengereten. Hierdoor werd het kind iets vroeger dan de bedoeling was geboren. Het echtpaar stierf binnen anderhalve dag na het ongeluk. Zoals in die tijd gebruikelijk was, werd de wees, een jongetje, de volgende zondag door de Schout ten doop gehouden in de Nieuwe Kerk (zoals de kerk toen heette) te West-Zaandam. Het kind overleed negen maanden later. (bron 38).

De grafzerk van de familie Egh ligt rechts naast de ingang. Vaag zijn nog de contouren van de stier op de steen te herkennen. Het schilderij is in 1834 overgeschilderd. Bij een latere restauratie bleken de teksten van de rijmen op het schilderij weliswaar hetzelfde te zijn, maar enigszins door elkaar heen te lopen, dan wel hier en daar te zijn uitgewist. Lange tijd is het een toeristische attractie geweest. De kerkdiensten werden zelfs door de vele kijkers verstoord. Reden waarom het schilderij enige tijd met witkalk overgeschilderd is geweest. Niettemin is de weergave in de vorm van een soort stripverhaal van dit ooit wereldvermaarde ongeluk door enkele gelukkige restauraties in redelijke staat behouden gebleven. (bron 38).

Op een schilderij van J.D. Rijks 1830 van de Watersnood in 1825 is te zien dat de Oostzijdkerk was ingericht om vee uit de polder Oostzaan te kunnen opvangen. Maar ook hier in de Westzijdenderkerk ofwel Bullekerk was tijdens de watersnood vee ondergebracht. Het schilderij krijgen we later op de erfgoedroute nog te zien in de Oostzijdkerk. (bron 39)

14 Stadsvilla Smit *(Westzijde 81)*

Weer 'een Immink', maar dit gebouw uit 1862 oogt een stuk soberder dan de Toscaanse villa op nr. 39. Opdrachtgever voor de bouw was de houthandelaar C. Smit Csz., wiens naam staat vermeld op de eerste steen in de achtergevel. In 1885 liet de toenmalige bewoner, burgemeester H.J. Versteeg, het pand uitbreiden. Architect L.J. Immink . Status rijksmonument *(bron 1a)*

Een 'sobere' Immink uit 1862 (foto: bron 31c) met cordonlijsten die de verdiepingen markeren en de gevel geleden. Let op de lage verdiepingshoogte van de onderste laag.

Opvallend is de aanwezigheid van een vroegere stolpboerderij op nr. 2.

15 Stuurmanspad

Dwars op de Zaan staan diverse paden. Sommige zijn goed herkenbaar, ook in hun naamgeving, andere minder goed omdat ze er uitzien als gewone straten. Het Stuurmanspad heeft veel van zijn oorspronkelijke bebouwingsstructuur behouden. Het is niet bekend hoe oud het pad precies is, want een padreglement is niet gevonden. De oorspronkelijke naam is wel bekend: Keesje Stuurmanspad. De toegang tot het Stuurmanspad ligt onopvallend tussen de bebouwing aan de Westzijde. Opvallend is de aanwezigheid van een vroegere stolpboerderij op nr. 2. Arbeiders en boeren leefden en werkten vlakbij elkaar in het centrum. Padboeren ventten hun melk uit in de buurt. Met bootjes gingen ze naar hun vee op het land in het Westzijderveld. Veel padboerderijen zijn in de 19de eeuw gebouwd. *(bron 1a)*

Paden en padreglement. Toen rond het begin van de 17de eeuw door snelle bevolkingsgroei de ruimte langs de dijk schaars werd, waren mensen genoodzaakt te bouwen in het veld. Er ontstonden paden, haaks op de dijken. De mogelijkheid om deze paden door dwarspaden met elkaar te verbinden, ontbrak meestal. Zodoende ontstonden kleine, tamelijk geïsoleerde gemeenschappen. Dikwijls werd de naam van een pad afgeleid van de bewoner vooraan het pad. Zoals veel van onze appartementencomplexen tegenwoordig een vereniging van eigenaren hebben, hadden bewoners langs Zaanse padenvroeger een padreglement waarin hun rechten en plichten werden geregeld. Het zijn notarieel vastgelegde gedragsregels waaraan alle bewoners van een pad zich moesten houden. Zo werd geregeld welke bedrijvigheid ongewenst was, wat burenplichten waren en wie de sloten en bruggen moest onderhouden. Het toezicht was toevertrouwd aan padheren, die op de jaarlijkse padvergadering werden gekozen. Op overtreding van de regels stond een boete. In de 17de en 18de eeuw zijn in de Zaanstreek veel padreglementen opgesteld. (bron 22)

Stuurmanspad richting west

Voormalig woonhuis van E.G. Verkade uit 1895 in eclectische stijl, Westzijde 87 hoek Lagnestraat (foto: bron 31i)

16 Verkade > Voormalig woonhuis E.G. Verkade

Dit halfvrijstaand herenhuis is gebouwd in eclectische stijl. Opdrachtgever was E.G. Verkade jr., de oudste zoon van de grondlegger van de Verkadefabrieken. Het pand is schuin tegenover 'de Ruyter' gesitueerd, de eerste fabriek van Verkade. De voorzijde is rijk voorzien van natuursteen en kunststeenelementen in rood en geel. Het pand is een voorbeeld van een gaaf bewaard gebleven herenhuis uit het eind van de 19de eeuw. Architect H.G. Jansen. Status: rijksmonument (bron 1a)

Foto's links en midden: de in 1906 toegevoegde bakkerij vertoont rationalistische en jugendstil-details en is voorzien van een reliëfvoorstelling met trompetterende ruiter en een tegeltableau met de tekst 'Verkade'. Het tweelaags gebouw is ontworpen door P. Kleiweg Dyserinck en deels verhoogd in 1912. (bron 30)
Op de rechterfoto staat de ten noordwesten van de beschuifabriek gelegen functionalistische biscuifabriek met onder andere de beeld-bepalende watertoren uit 1930 (bron 30)

17 Verkade > Fabrieken 1/3

Eén van de bekendste industrieën in de Zaanstreek is ongetwijfeld Verkade. Op 2 mei 1886 opende notariszoon Ericus Gerhardus Verkade (1835-1907) de Stoom-Brood- en Beschuitfabriek 'De Ruyter'. Tot zijn vijftien personeelsleden sprak hij: (bron 41)

Het ligt in mijn bedoeling (...) aan het publiek werkelijk deugdzaam en voedzaam brood te verschaffen. Er wordt van U verlangd, dat gij door oplettendheid bij den arbeid zult medewerken om dit doel te verwezenlijken en te bevorderen, want alleen langs dien weg kan hier voor mij en voor U brood worden verkregen.

Fabriekscomplex Verkade bestaat uit drie onderdelen die rijksmonument zijn: (bron 1a)

- 01 Tussen de Westzijde en de Zaan:
De levensmiddelen- en chocoladefabriek die vanaf 1886 gefaseerd tot stand is gekomen;
- 02 Aan de westkant van de Westzijde;
De beschuifabriek uit 1927
- 03 De ten noordwesten van de beschuifabriek gelegen functionalistische biscuifabriek met onder andere de beeld-bepalende watertoren uit 1930.

Tussen Westzijde en Zaan:

Het oudste deel van de brood- en beschuifabriek 'de Ruyter' (genoemd naar de molen die hier stond) en de koekfabriek zijn voornamelijk in neorenaissancestijl ontworpen. De gebouwen zijn rijk gedecoreerd met onder ander metselmozaïek, natuurstenen banden en reliëfs, smeedijzeren sierankers, een groen en geel tegeltableau met Verkade erop en een groot natuurstenen tableau met de afbeelding van een trompetterende ruiter en de jaartallen 1886-1906. (bron 1a)

Foto's links en rechts: de chocoladefabriek (1936-'37), ontworpen in functionalistische stijl en de markante watertoren uit 1904 langs de Zaan met daarop de tekst 'Beschuit', 'Koekfabriek' en 'Verkade'.
Foto midden: de meisjes vanVerkade (bron 35)

17 Verkade > Fabrieken 2/3

Tussen Westzijde en Zaan:

De in 1903-'05 ten oosten van de beschuifabriek gebouwde koekjesfabriek is een rationalistisch ontwerp van H.G. Jansen. (bron 30)

In de koekjesfabriek is nu café-restaurant De Koekfabriek gehuisvest.

Tussen Westzijde en Zaan:

De chocoladefabriek (1936-'37), ontworpen in functionalistische stijl door A. Eibink en J.A. Snellebrand (uitgebreid 1950-'52) heeft een betonskelet en sobere bakstenen gevels (bron 30)

In de chocoladefabriek is momenteel een bibliotheek/ wellnesscentrum gevestigd.

De poort aan Westzijde geeft toegang tot café-restaurant De Koekfabriek met terras aan de Zaan

Aan de noordkant van de beschuifabriek ligt het Hollandsepad als woonstraat ingeklemd tussen de Verkadecomplexen aan de zuid- en westkant. Het verhaal gaat dat een werknemer van Verkade een beding heeft gesloten dat zijn huis na zijn overlijden niet aan Verkade mocht worden verkocht. De fabriek is daarom in westelijke richting uitgebreid. (tekst: bron 1a, foto rechts: bron 35)

17 Verkade > Fabrieken 3/3

Aan de westkant van de Westzijde:

Hier bevindt zich de nieuwe beschuifabriek uit 1927. Het is een door L. en P. Molenaar ontworpen langgerekt tweelaags gebouw in zakelijk-expressionistische stijl met een betonskelet en sobere bakstenen gevels met stalen roedenvensters. (bron 30)

De nieuwe beschuifabriek uit 1927 in zakelijk-expressionistische stijl met stalen roedenvensters

*Op de foto links staat pakhuys de Wildeboer nog op het Verkadeterrein in Zaandam.
Foto rechts: het op de wal trekken van De Wildeboer in Wormerveer (foto's: bron 35)*

18 Verkade > Pakhuys De Wildeboer *(bron 1)*

Hé, een oude bekende van de Erfgoedroute Zaan-noord! Dit pakhuys uit 1740 stond oorspronkelijk in Zaandam op het Verkade terrein waar het weg moest vanwege ruimtegebrek. Het is in 1985 op 2 dekschuiten geplaatst en naar de Dubbelebuurt 19 in Wormerveer gevaren, waar vroeger pakhuys 'de Eendracht' stond, dat in 1978 is afgebrand. Het huidige woonhuis is 22 meter lang en heeft drie verdiepingen met een zolder. Op iedere verdieping zijn ventilatieluiken aangebracht. Na de overgang is aan de straatzijde een deur toegevoegd, want de voorgevel met hijsinstallatie staat aan de Zaanzijde.

Dit pakhuys uit 1740 stond oorspronkelijk op het Verkade terrein. Het staat nu in Wormerveer

Gevel aan Hollandse pad (bron 31a)

19 **Politiemuseum** *(Westzijde 109)*

Op de hoek Westzijde/Hollandse pad staat een gepleisterd huis met een rechtervleugel in neoclassicistische stijl. De plattegrond van het pand doet vermoeden dat er eerst twee zelfstandige huizen stonden, die in de eerste helft van de 19de eeuw zijn samengevoegd. Tussen het noordelijke en zuidelijke bouwdeel is in de hoek de hoofdingang gemaakt, met geschulpte decoratieve randen op de deuromlijsting en vier pijlen vanuit de hoeken in het bovenlicht. Het huis heeft dakkapellen met een rond venster onder een getoogde kroonlijst met gesneden ornamenten. Het pand doet dienst als politiemuseum. Status: rijksmonument. *(bron 22)*

Politiemuseum hoek Westzijde Hollandse pad voorzien van een topgevel met fronton

Papenpadsluis (foto: bron 35)

20 **Papenpadsluis** *(Westzijde 214)*

De Papenpadsluis is een smalle sluis die via de Papenpadsloot de Gouw in het Westzijderveld met de Zaan verbindt. Vroeger ging transport van goederen nog voor het grootste deel over de Zaan en de sloten erachter. Hoe oud de sluis precies is, is niet bekend. Wel zijn er vermeldingen uit 1588, toen een valdeur (een sluisdeur die in een sponning op en neer wordt bewogen) werd verlegd, en uit 1681, toen werd besloten om de sluis te vernieuwen, te verleggen en te vergroten. *(bron 1a)*

In 1726 is deze sluis nog een keer vergroot, waarmee het de grootste stenen sluis in de Zaanstreek werd. De wanden zijn van baksteen met natuursteenelementen en enkele gedenksteden. Bij de sluis hoort een klein bakstenen sluiswachtershuis dat tegenwoordig als schuur fungeert van de woning op Westzijde 214. Het huisje dateert uit het midden van de 19de eeuw. Status: twee gemeentelijke monumenten *(bron 1a)*

Terwille van het toenemende wegverkeer in de Westzijde werd de brug eerst verbreed en tenslotte in 1987 in een vaste brug veranderd. De doorvaarthoogte van de spoorbrug over de Papenpadsloot was al in de jaren '70 verlaagd. De huidige sluis is nog slechts te gebruiken door schepen met geringe hoogte. (tekst en foto's: bron 35)

De Oud-Katholieke kerk is gewijd aan St. Maria Magdalena. Het is een houten schuurkerk uit 1695. De grote ramen zijn er later pas ingezet. Bij een restauratie in 1927 is de pastorie vernieuwd. (tekst: bron 30, foto rechts bron31b).

21 **Schuilkerk Maria-Magdalena** (Papenpad 13)

Evenals de doopsgezinden hebben de katholieken in de Zaanstreek houten kerken gebouwd. Het gebouw is een schuilkerk: het is van de weg af gezien niet direct als kerk herkenbaar. De kerk is in 1695 gebouwd als parochiekerk van de Heilige Maria. Na de kerkscheuring in de 18de eeuw kwam het gebouw in handen van de oud-katholieken. In 1928 werd de oude pastorie door nieuwbouw vervangen. Status: rijksmonument. *(citaat uit bron 22)*

Het pad heette aanvankelijk het Jacob Dirckxpad. Deze naam werd in de 18e eeuw gewijzigd, toen een katholieke kerk aan het pad was gebouwd. Het padreglement is van 1754. (bron 35)

Zakelijk expressionistische stijl. Links de voormalige conciërgewoning en rechts het hoofdgebouw. De woning van de conciërge is aan de Westzijde naast het hoofdgebouw gebouwd (de conciërge stookte destijds de centrale verwarming voor de school).

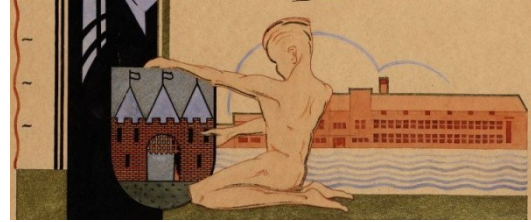
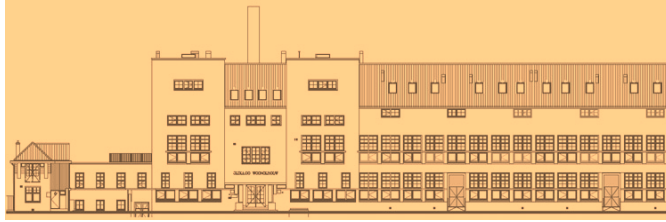
22 Voormalige ambachtsschool Jedeloo 1/3

Dit zakelijk-expressionistisch gebouw uit 1932 is naar plannen van architect J. Schipper opgetrokken in gele baksteen met betonnen en granieten decoraties. Het gebouw ligt aan Westzijde 213 om een driehoekig binnenplein. (bron 30)

De architectuur is geïnspireerd op de latere periode van de Amsterdamse school en heeft een hoekige en meer zakelijke vormgeving in plaats van golvende lijnen. Kenmerkend zijn de grote gevelvlakken met horizontale lijnen en de mooi gedetailleerde raampartijen.

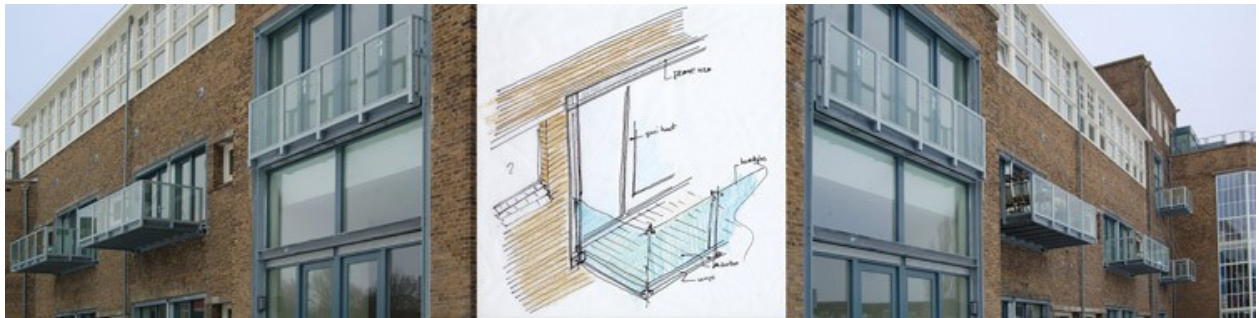
Voormalige ambachtsschool van architect J. Schippers uit 1930, nu Jedeloo Woongebouw (bron 16)

De voorgevel zoals afgebeeld op een bouwtekening en op een oorkonde (afbeeldingen: bron 44)

22 Voormalige ambachtsschool Jedeloo (2/3)

Na jaren gebruikt te zijn als school zijn hoofdgebouw en conciërgewoning getransformeerd tot het Jedeloo woongebouw. Hooyschuur architecten heeft het plan ontworpen. Diverse details en elementen die karakteristiek zijn voor het gebouw zijn behouden zoals o.a. de doorgaande pui in het hoofdtrappenhuis en de oorspronkelijke klok op de raampartij van de entree die in ere is hersteld. In het hoofdgebouw zijn 29 appartementen gerealiseerd. De conciërgewoning is woning gebleven. In een volgende fase komen op de plek van de voormalige vleugels van het gebouw 36 eengezinswoningen. Het Jedeloo woongebouw staat in de Schildersbuurt, een gewilde jaren '30 wijk met veel eengezinswoningen. Status: potentieel gemeentelijk monument.

Isometrie en foto's van de glazen balkons. (bron 44)

Huidige situatie met glazen balkons die als duidelijk herkenbare elementen zijn toegevoegd. De poort (zie foto links) blijft gehandhaafd. Let op de karakteristieke doorgaande glaspui van het trappenhuis op de foto rechts.

Een deel van de school is afgebroken ten behoeve van kostendragers. (foto links: bron 35, afb. rechts: bron 43)

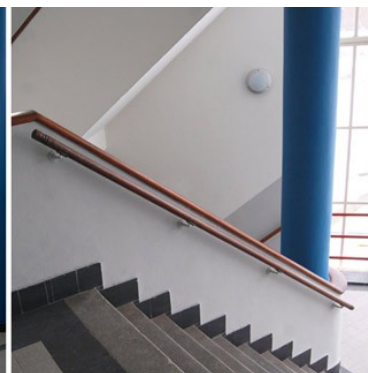
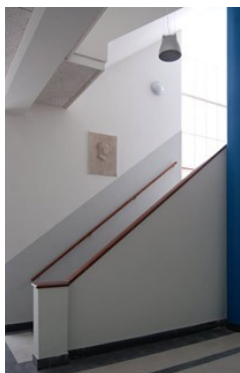
22 Voormalige ambachtsschool Jedeloo 3/3

Cees Kingma:

Er zijn 'kostendragers' nodig om de doelstellingen te kunnen realiseren: renovatie van een oud schoolgebouw, bouwen van moeilijk te financieren huurwoningen en van een aantal woningen in de vrije sector die een gelimiteerde verkoopprijs moeten hebben. Deze kostendragers worden o.a. gevonden in de bouw van een aantal nieuw te bouwen grondgebonden eengezinswoningen op het voormalige schoolplein. Bovendien zullen een aantal, moeilijk te bestemmen gebouwen, zoals de praktijklokalen, moeten worden afgebroken om meer ruimte voor nieuwbouw te vinden.

De nieuwe entrees (foto's: bron 44)

Het gerenoveerde trappenhuis (foto's: bron 44)

(foto links: bron 47)

23 Prins Bernhardbrug

De Zaan wordt hoofdvaarroute. Bruggen zoals deze vormen een belangrijke schakel tussen de Zaan en de stad. De oude brug was versleten en had een koppelbalk op NAP-4,00 m., waardoor slechts een doorvaart mogelijk was voor schepen met een maximale diepgang tot 3,10 m. Het bewegingsmechanisme van de nieuwe Prins Bernhardbrug is tegelijkertijd technisch eenvoudig en ruimtelijk spectaculair. Het contragewicht van de brug is opgenomen in de beide hoge vleugels en de bal onder aan het dek. Bij het openen van de brug om scheepvaart door te laten gaat een deel van het dek naar beneden en een deel omhoog. De brug gaat in normale gevallen ongeveer tot 45 graden open. Hierdoor is de openings- en sluitingstijd heel kort en de verkeershinder minimaal. Voor uitzonderlijk transport kan de brug tot 85 graden worden geopend, waarmee passage van zeer hoge objecten zoals silo's is gegarandeerd. De beide hoge contragewichten verschaffen de brug een monumentaal karakter. De brug is destijds genomineerd voor de Nationale Staalprijs 2006. (bron 48)

Ten behoeve van kleinere scheeps passage ligt het dek vrij hoog boven het water, dus de aanbruggen zijn lang en daardoor is de connectie met de kade verbroken. Dit wordt hersteld door de hellingbanen die als scheepstoegangen aan de hoofdconstructie 'hangen' en die de voor langzaam verkeer zo belangrijke verbinding tussen brug en kade maken. (bron 48)

Oostzijde 221 heeft als bijnaam: 'Het huis van Monet'

16 januari 2010: Vanochtend omstreeks half acht voer een binnenvaartschip een woning aan de Oostzijde van Zaandam binnen. Familie De Ruiter kwam met de schrik vrij, maar enkele muren en kozijnen zijn ontzet. Het 600 ton zware vrachtschip, de 'Impuls' van T. de Jong & Zn Vof Papendrecht, had vlak bij de Prins Bernhardbrug een bocht moeten maken maar voer recht door. (bron 45)

24 Huis van Monet (Oostzijde 221)

Aan het eind van het Grote Glop staat een stenen woonhuis in T-vorm uit de tweede helft van de 18de eeuw. De houten topgevel aan de noordkant is uitbundig versierd in rococostijl (Lodewijk XV). Ook binnen is deze stijl terug te vinden. De stenen gevel aan de straatkant is een latere toevoeging aan het huis. Het is één van de Zaanse huizen die vereeuwigd zijn door de Franse impressionist Claude Monet. Het gebied achter het huis was in de tijd dat Monet het schilderde nog niet bebouwd. Status rijksmonument (bron 1a)

The 'House on the River Zaan in Zaandam' door C. Monet. Hij woonde in 1871 enige maanden in Nederland, op de vlucht voor de oorlog tussen de Fransen en de Pruisen. Met zijn vrouw Camille en zijn zoon Jean ging hij wonen in Zaandam. Monet was enthousiast over de intense kleuren die hij aantrof. In Zaandam was volgens hem genoeg te zien om een heel leven lang te schilderen.

Pakhuis Wilhelmina ligt direct aan de Zaan (foto: bron 35)

25 **Pakhuis Wilhelmina** (*Oostzijde 219a*)

Wilhelmina, een origineel drielaags Zaans pakhuis uit 1902 naar ontwerp van J.Kakes (*bron3*)
 Hijsbalk en laadplateau van dit pakhuis liggen aan de kant van de Zaan. Het gebouw heeft een sobere baksteenarchitectuur met gemetselde lateieien boven de ramen.

Wilhelmina, een origineel drielaags Zaans pakhuis uit 1902 (bron3)

26 Voormalige gortpellerij Zwaardemaker *(bron 49 tenzij anders aangegeven) 1/2*

Deze fabriek werd gebouwd aan Oostzijde 193 naar een ontwerp van de Rijswijkse architect B. Schelling, die werd gekozen vanwege zijn specifieke kennis op het gebied van silobouw. Opdrachtgever was de N.V. Stoomgortpellerij van J. Zwaardemaker Hzn., waarvan het naastgelegen fabrieksgebouw uit 1900 te klein was geworden. Het fabrieksgebouw is in 1913 gebouwd in een functionalistische bouwstijl en bestaat uit drie onderdelen:

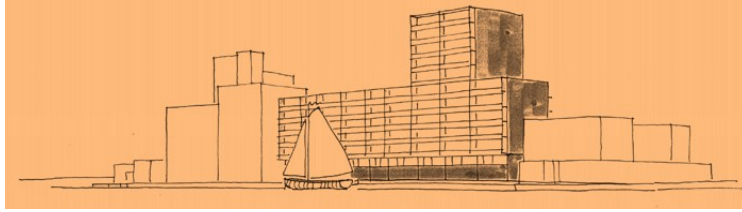
- 01 Pakhuis
Het pakhuis is 19 meter hoog en telt vijf bouwlagen
- 02 Reinigingsgebouw
Aan de zuidkant van het pakhuis staat het 23 meter hoge reinigingsgebouw van zes lagen.
- 03 Elevatortoren..
De elevator toren steekt met vier lagen boven het pakhuis uit tot 33 meter.

Het gebouw is geheel uitgevoerd in gewapend beton (gietbouw) en is één van de vroegste voorbeelden van volledig betonnen silobouw in Nederland. In de periode 2005-2006 is het pand verbouwd tot appartementen. Aan de Zaankant is de elevator aan de gevel bewaard gebleven. Status: rijksmonument *(bron 1a)*

(foto: bron 49)

Het pand vóór de verbouwing. De silo van 10 bouwlagen maakt geen deel uit van de bescherming die wél voor het monument geldt en is gesloopt. De karakteristieke grote ronde tank op het dak en de zuigermond met zwenkarm aan de Zaanzijde dienden gehandhaafd te blijven.

*Bob Kuijs, makelaar Kuijs Reinder Kakes Makelaars - Zaandam:
Over enige tijd staat de Zaanoevers vol met moderne appartementen, dan zijn deze karakteristieke fabrieks
appartementen goud waard.*

26 Voormalige gortpellerij Zwaardemaker (bron 49 tenzij anders aangegeven) 2/2

Om commerciële exploitatie van het monument mogelijk te maken is een plan ontwikkeld waarin ook plaats is voor een modern appartementencomplex met zowel sociale woningbouw als vrije sector woningen. De nieuwbouw moest o.a. aan de volgende voorwaarde voldoen:

- 01 De bebouwing aan de Zaan-zijde mocht niet hoger worden dan het oorspronkelijke industriële complex;
- 02 De bebouwing aan de Oostzijde kant moest in bouwhoogte overeenkomen met de lagere bebouwing die in de wijken achter Oostzijde te vinden was;
- 03 Er moest een open ruimte komen tussen, in dit geval, het monument en de nieuwe bebouwing;
- 04 Er moest een openbare route langs de Zaan worden aangelegd;

Deze specifieke eisen ondersteunden de architect in z'n streven het monument vrij op te stellen in een open ruimte zodat men aan alle kanten om het monument kan wandelen.

De karakteristieke grote ronde tank op het dak en de zuigermond met zwenkarm aan de Zaanzijde dienden gehandhaafd te blijven. De tank herbergt nu de installaties. Het nieuwe appartementencomplex rechts is de 'kostendrager' voor het plan. (foto bron 31h)

27 De Doofpot, voormalige vermaning *(Oostzijde 82)*

Het voormalige Doopsgezinde bedehuis 'De Doofpot' (Oostzijde 82), sinds 1948 in gebruik als Apostolische kerk, is een in 1860-'61 naar een sober neoclassicistisch ontwerp van L.J. Immink opgetrokken achzijdige kerk. Het hogere middengedeelte heeft een tentdak en bekronende pinakel. Kenmerkend voor het werk van Immink zijn de rondboogfriezen en rondboogvensters. De dakconstructie is uitgevoerd met Philibertspanten. *(bron 30)*

Het gebouw kreeg door zijn aparte vorm als snel de bijnaam 'de Doofpot', verwijzend naar een molen waarvan de wieken en de kap zijn verwijderd. Het pand is voorzien van een moderne aanbouw. Status: Rijksmonument. *(bron 1a)*

In 2000 viel een deel van het plafond naar beneden, dat in 1887 met decoratief schilderwerk was verfraaid. Er werkten destijds 22 weken lang zeven schilders aan. Enkele jaren terug is het gebouw gerestaureerd, waarbij het plafond weer in oudeluster is hersteld. (tekst: bron 1a, foto: bron 31e)

Foto links: Belgische straat. Foto's rechts: ornamenten van soortgelijke woningen in de Jan Bouwmeesterstraat die in 2009 nog werden afgebroken. (foto's ornamenten: Cees Kingma)

28 Arbeiderswoningen (Belgische straat)

De arbeiderswoningen zijn in 1914 gebouwd voor de R.K. Woningbouwvereniging "LEO XIII". Architect: S.B. van Sante. Uit de bouwaanvraag (bron 50):

De woningen worden aangesloten aan de Zaanlandsche Waterleiding. De faeces worden verwijderd door het wisseltonnenstelsel. Het overtollige hemelwater en het huishoudwater zullen door rioolpijpen worden afgevoerd naar de gemeenterioolleidingen.

Openluchtcollege over geveltegeltjes en wisseltonnetjes in de Belgische straat

(foto: bron 50 > archief G.van Sante)

29 Sint Joseph gesticht (Oostzijde 18)

Na de woningen in de Belgische straat een (eerder) werk van architect S.B. van Sante: het voormalig rooms-katholieke Sint Josephgesticht uit 1907. Dit U-vormige pand heeft een middenrisaliet en een inpandig portiek. Tegeltableaus in de stijl van de Jugendstil vermelden naam en bouwjaar. De vleugel rechtsachter bevat op de verdieping een kapel. Status: geen monument. (bron 30)

Architect S.B. van Sante heeft getekend voor de architectuur van het voormalige Sint Josephgesticht.

De Sint Bonifatiuskerk met pastorie (foto: bron 30).

De kerk is van dezelfde hand en in dezelfde bouwstijl opgetrokken als de Heilige Maria Magdalenakerk in 't Kalf. Dat is niet zo verwonderlijk, want één van de architecten, Margry, was een leerling van Pierre Cuypers, één van de grondleggers van de neogotiek in Nederland. (bron 1a)

30 **Sint Bonifatiuskerk met pastorie** (resp. Oostzijde 14 en 12)

De rooms-katholieke Sint Bonifatiuskerk is een driebeukige basilicale kruiskerk met hoofdkoor (vijfzijdig gesloten), zuiderzijkoor (driezijdig gesloten) en een door een U-vorm omsloten noorderzijkoor. Deze neogotische kerk verrees in 1898-1900 naar plannen van A.A.J. Margry en J.M. Snickers ter vervanging van een kerk uit 1785. De door veelhoekige traptorens met spitsen geflankeerde westpartij heeft in het midden een forse klokkentoren met hoge naaldspits. De pastorie (ca. 1900) vertoont neorenaissance- en neogotische details. Kerk en pastorie zijn rijksmonument. (bron 30)

Het architectenbureau van Margry heeft op veel plaatsen in Nederland rooms-katholieke kerken ontworpen. De neogotiek greep terug op de middeleeuwse gotiek en was daarom bijzonder geliefd bij de katholieken in de 19de eeuw. Veel katholieken zagen de middeleeuwen als de periode waarin de katholieke kerk het machtigst was en de gotische kathedralen als het hoogtepunt in de kerkbouw. (bron 1a)

In één van de glas-in-lood-ramen zijn Cornelis Kamphuijs en zijn vrouw afgebeeld. Deze rijstpeller schonk veel geld voor de bouw van de kerk. De pastorie rechts van de kerk is van dezelfde architecten en via een gang met de kerk verbonden. (tekst: bron 1a, foto kerk: bron 31 j en foto pastorie: bron 31 k)

31 Voormalige predikantswoning en raadhuis *(Zuiderkerkstraat 1 en 3)*

Achter de Klauwershoekkerk liggen in het verlengde van elkaar twee langwerpige bakstenen huizen met zadeldak. Ze zijn eind 17de eeuw gebouwd. Beide hebben een ingang met bovenlicht in een pilasteromlijsting. Ze hebben onder andere de functie van predikantswoning en raadhuis van Oostzaandam gehad. Status rijksmonument *(bron 1a)*

In 1680 ging het kerkzegel het wapen van Oost-Zaandam dragen: een schip in aanbouw, zonder tuigage. Boven de ingang van de voormalige predikantenwoning achter de de Klauwershoek kerk is een gevelsteen met dit wapen aangebracht. (bron 52)

De 2-beukige hallenkerk is de enige in Zaandam en staat in Klauwershoek: het oudste buurtje van Zaandam. Dit buurtje werd rond 1400 vooral bewoond door scheepswerklieden, die ook wel 'Klauwers' werden genoemd. Ze kwamen o.a. uit de landen rondom de Oostzee waar ook het hout vandaan kwam dat werd gebruikt voor de scheepsbouw. De neoclassicistische kerk toren uit 1850 (rondboogstijl) is ontworpen door stadsarchitect Immink (foto: bron 51). Tegen de zuidbeuk staat een gepleisterde tweelaagse consistorie uit circa 1840 (foto: bron 31n).

32 Oostzijderkerk ofwel Klauwershoekkerk (Zuidijk 1) 1/3

In 1411 werd op de plek waar nu de kerk staat de eerste houten kapel van Zaandam gebouwd. Deze van oorsprong rooms-katholieke kapel werd later vervangen door een Nederlands Hervormde kerk (1685, toren uit 1850). Van oorsprong is het een laatgotisch gebouw, maar daarvan is nagenoeg niets te zien. Status: rijksmonument. (bron 1a)

In 1449 is de oorspronkelijke kapel al bouwvallig en te klein voor het toenemend aantal gelovigen, waarna besloten wordt deze te vergroten. Pas in 1460 wordt de kapel opnieuw ingewijd en kort daarna bouwt men op het dak een toren. Door onvoorzichtigheid van Staatse soldaten die op het kerkhof rond de kerk gelegd waren, brandde de kerk bijna geheel uit in 1576. Na een voorlopig herstel vond definitieve herbouw plaats in 1592. (bron 51)

De Oostzijderkerk ofwel Klauwershoekkerk staat op een terp en diende vroeger bij watersnood als schuilplaats. De kerk was ingericht voor vee uit de polder Oostzaan. Ook in de Bullekerk werd bij watersnood vee ondergebracht. Afbeelding links: schilderij 'Koeien in de kerk' van J.D. Rijk uit 1830. Het geeft een beeld van de Klauwershoekkerk bij de opvang van koeien bij de watersnood van 1825. (bron 35, GAZ 3100446) Afbeelding rechts: opvang van vluchtelingen in de Klauwershoekkerk tijdens de watersnood van 1916. Op de achtergrond is het schilderij van J.D. Rijk uit 1830 te zien. (bron 35, GAZ 2100422).

De kerk heeft een zerkenvloer. Er zijn 620 graven en zerken. De oudste dateert uit 1597. Er is een grafsteen met afbeelding van een onvoltooid schip (zie foto boven), wellicht voor een houthandelaar of scheepsbouwer. Op een steen uit 1602 is een kist met een geraamte uitgebeeld; op de steen staat de volgende inscriptie (bron 52):

*Dat ghij sijt heb ik geweest.
Dat ik ben sult ghij haast zijn.
Leeser die dit leest.*

32 Oostzijderkerk ofwel Klauwershoekkerk (Zuiddijk 1) 2/3

Reeds in 1623 was de kerk weer te klein door het zich uitbreidend aantal inwoners van Oost-Zaandam en werd opnieuw overgegaan tot vergroting van de kerk. Rond 1680 bleek uitbreiding evenwel opnieuw onontkoombaar, en de kerk - tot die tijd een pseudobasilicaal bouwwerk, bestaande uit een hoofdbeuk met twee lagere zijbeuken - werd vergroot door de zuiderzijbeuk af te breken, en op die plaats een nieuw gedeelte aan te bouwen even groot als de bestaande beuk (zoals heden ten dage) met aan de noordzijde een lagere zijbeuk. (bron 51)

In het begin van de 19e eeuw werd alweer duidelijk dat de kerk tal van gebreken vertoonde en zelfs bouwvallig werd, en in 1847 werd de toren gesloopt, die sinds eeuwen op het dak van de noorderbeuk stond. In 1850 is begonnen aan een ingrijpende verbouwing die de kerk zijn huidige aanzien zou geven, de noorderzijbeuk werd gesloopt en op deze plaats verrees de door stadsarchitect Immink ontworpen neoclassicistische (rondboogstijl) kerktoeren. (bron 51)

Na het gereedkomen van deze vernieuwde kerk in 1680 werd het interieur verrijkt met verschillende nieuwe stukken zoals lichtkronen en een serie van zes gebrandschilderde glas-in-loodramen.

01 kappen van bomen

02 vervoer over land

03 vervoer over water

04 stapelplaatsen

05 scheepswerf

32 Oostzijderkerk ofwel Klauwershoekkerk (Zuiddijk 1) 3/3

Links naast de preekstoel in de zuidelijke wand van de kerk bevindt zich het glas-in-loodraam 'Scheepstimmerlieden' (uit ca. 1700) dat wordt toegeschreven aan Catherina Oostfries. Het raam is geschonken door 13 houtverkopers en scheepsbouwers. Het glas is in 6 horizontale banen verdeeld. Elke baan bevat 3 panelen en vormt een afzonderlijk tafereel (*bron 53*):

- 01 Op de bovenste baan zien we het kappen van bomen onder toezicht van houtkopers.
- 02 Daaronder het vervoer over land van gezaagd hout. Gezaagde kromstukken voor de scheepsbouw liggen op vervoer te wachten.
- 03 Op de 3e baan zien we een groot vlot van boomstammen dat stroomafwaarts de rivier afdrijft. Midden op het vlot staat een tent als verblijfplaats voor de manschappen. Deze eerste drie taferelen spelen zich af in bergachtige streken. De daarop volgende zijn echt Hollands.
- 04 Op de 4e baan zien we een sloot met daarachter een rij gezellige huisjes en bomen. De oevers zijn stapelplaatsen voor gezaagd hout.
- 05 Daaronder, op de 5e baan zien we een scheepswerf met op de achtergrond een rij huisjes met bomen, 2 schepen liggen op de helling. Op de voorgrond zijn arbeiders volop in actie.
- 06 De laatste baan, waarvan hier geen afbeelding is opgenomen, bevat de namen van de schenkers.

De gevelsteen van de Burcht toont in reliëf het wapen van Zaandam 1811-1974 (afb. bron 46). Let op het onvoltooide schip dat uit het wapen komt van Oost-Zaandam. Uit het wapen van West-Zaandam komen de 4 leeuwen. Het hartschild symboliseert lucht, aarde en water: oftewel de Zaanstreek.

33 Voormalig stadhuis de Burcht *(Bronnen 1a en 30)*

Dit driebeukig, wit gepleisterd neoclassicistisch pand, is gebouwd in 1846-'48 als stadhuis annex kantongerecht, Kamer van Koophandelen politiebureau met op de zolderverdieping een gevangenis. Het gebouw past in de stijloppvatting van stadsarchitect Immink, maar is ontworpen door stadsarchitect W. A. Scholten van Purmerend. Het brede gebouw is afgedekt met drie lange tentdaken. De drie rondbogige toegangsdeuren herhalen zich op het daarboven gelegen balkon. Het middenrisaliet wordt bekroond door een koepeltorentje. De gevelbanden hebben ter plaatse van de voorgevel opvallende terracottaversieringen (ranken, meanderfriezen). De hardstenen stoep wordt geflankeerd door gietijzeren lantaarns. Status: Rijksmonument.

Na de samenvoeging van de dorpen Oost-Zaandam en West-Zaandam in 1811 had de gemeente twee kleine gemeentehuizen, elk op één van de oevers van de Zaan. In 1845 besloot het gemeentebestuur tot de bouw van één groot raadhuis in het centrum van de gemeente. Als stadhuis is het tot 1974 in gebruik geweest. Tegenwoordig is het pand o.a. in gebruik als theater en kantoor. (foto: bron 31f)

Oostelijk deel van de Dam in Zaandam in 1684 (bron 35). De dam had aanvankelijk twee overwelfde schutsluizen. Na de drooglegging van de Beemster (1612) werden deze aangevuld met een uitwateringssluis. Voor de grotere schepen kwam er in 1609 een overtoom, die tot 1718 heeft gefunctioneerd. (bron 30)

34 Hogendam, sluizen en overtoom 1/3

Hart van de stad is de Dam, de plek waar de Zaan tussen 1288 en 1316 werd afgedamd. In de Middeleeuwen vormde de bouw van dammen en ringdijken de belangrijkste waterstaatkundige werken die in hoge mate Holland, zoals wij het nu kennen, hebben gevormd. Dammen speelden een belangrijke rol in het ontstaan van een aantal Hollandse steden. Dammen zorgden voor continuïteit in landverbindingen en werden daarom kruispunten van verschillende verkeersstromen. Dit leidde tot het aantrekken van economische activiteiten en zo tot dorps- en stadsvorming. (bron 32)

De waterkerende functie van dammen belemmerde de scheepvaart en daarom kregen ze sluizen, overtomen of overlaadplaatsen. In de loop van de tijd kwamen er verschillende sluizen in de dam. In 1547 openden de heemraden van het Heemraadschap van de Hondsbosche een nieuwe stenen sluis in de dam (de Grote Sluis of Hondsbosche Sluis bij Dam 1) om het vervoer van bouwmaterialen naar de zeewering bij Petten mogelijk te maken. De Hogendam was de toegang tot de voornaamste waterroute door het Noorderkwartier. In 1608 werd daarom door dertien scheepsbouwers een rederij opgericht met als doel het aanleggen en exploiteren van een overtoom. (bron 32)

Een gravure van de overtoom in 1717 (gemaakt in 1794). Op de voorgrond een kiellichter, die werd gebruikt voor schepen langer dan 100 voet. Leuk is dat de graveur niet teveel afwist van het bouwen van schepen. De zeeg van het schip (dat is de kromming over de lengte) klopt niet. Een schip met een zeeg zoals op deze gravure zou niet kunnen varen en zou op de overtoom zeker breken! (bron 36).

In Holland waren er veel overtomen om niveauverschil te overwinnen tussen vaarwegen in het binnenland. Maar ook was een overtoom soms bedoeld als een economische barrière. De Zaandamse overtoom werd aangelegd in 1609 vanwege de vele scheepswerven langs de Zaan. Deze installatie, waarbij soms bijna honderd arbeiders met behulp van kaapstanders een zeeschip overtrokken, heeft 110 jaar gefunctioneerd. (bron 32)

Bij de sluis horen een sluismeester- en een accijnshuisje (Dam 1 en 1b) uit 1724. (bron 30)

34 Hogendam, sluizen en overtoom 2/3

De Hogendam lag aanvankelijk ver van de bestaande woonkernen Oostzaan en Westzaan. De dam vormde de verbinding tussen deze twee dorpen, die pas in de Franse tijd werden samengevoegd tot Zaandam. Veel publieke functies werden op of bij de dam uitgevoerd. Er waren herbergen, de beurtschepen vertrokken er en er was het Gemenelandshuis van de Hondsbosche. (bron 32)

Drie sluizen zorgden ervoor dat kleinere schepen de dam konden passeren. Grotere schepen werden tot 1718 met een takel via een ingevette helling over de dam getrokken. (bron 54)

Naast het Damplein bevinden zich nu twee sluizen:

- 01 De Grote Sluis (of Hondsbosche Sluis bij Dam 1) is een restant van de oorspronkelijke sluis uit 1544 en dateert in zijn huidige vorm van 1722. Het sluishuisje en het accijnshuisje werden kort daarna toegevoegd. (bron 54)
- 02 De Kleine Sluis en de Duikersluis werden in 1903 naar plannen van J.C. Nifterik vervangen door één grote sluis, de 'Wilhelminasluis'. De bijbehorende sluiswachterswoning (Wilhelminastraat 6) is uitgevoerd in neorenaissance-stijl. Over de sluis is in 1957-'58 de Beatrixbrug gelegd (noordzijde). De Wilhelminabrug (zuidzijde) is in 1965 vernieuwd na verbreding van de sluiskolk. (bron 30)

Links een luchtfoto van de sluizen met onder de Wilhelminabrug en boven de Beatrixbrug (bron: Google).

Rechts de Grote Sluis met accijns- en sluismeesterhuisje. Op de voorgrond (noordzijde) zijn de twee wapenstenen zichtbaar van het hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en Westfriesland die in 1780 door J.M. Cressant zijn vervaardigd (foto: bron: 31m)

34 Hogendam, sluizen en overtoom ^{3/3}

Aan de noordzijde zijn twee wapenstenen zichtbaar van het hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en Westfriesland (zie foto onder). Deze in 1780 door J.M. Cressant vervaardigde stenen met decoratieve voorstellingen (onder meer Neptunus) stonden oorspronkelijk op de Duikersluis uit 1612). *(bron 30)*

Aan de zuidzijde van de Grote - of Hondsbosche Sluis bevinden zich natuurstenen wapens van het genoemde hoogheemraadschap in een rijke Lodewijk XIV-omlijsting van Jacob van der Beek (1724).

Natuurstenen wapens uit 1724 van Jacob van der Beek. (foto: bron 31o).

Leden van de loge Anna Paulowna waren vooral directeuren van grote Zaanse ondernemingen, zoals Zwaardemaker, Corver van Wessem, Smidt van Gelder, Honig, Duyvis en Heijn. (bron: 1a)

35 Voormalige vrijmetselaarsloge Anna Paulowna *(Dam 2)*

Het logegebouw Anna Paulowna kwam in 1858 tot stand naar een neoclassicistisch ontwerp (rondboogstijl) van L.J. Immink en is tot 1876 als zodanig in gebruik geweest. Daarna werd het door A. Felger en A. Hiller ingericht als café 'Suisse'. Ook nu is hier een café-restaurant gevestigd. Als nieuw logegebouw nam men in 1883 het eclectische pand 'Anna Paulowna' (Stationsstraat 61) in gebruik. Status rijksmonument. (bron 30)

De voorgevel van het voormalige logegebouw heeft door het geschilderde pleisterwerk een andere uitstraling dan de langsgevel. De staalkonstruktie van balkon en terras is later aangebracht. (foto: bron 31l)

36 **Beeld voor Peter de Grote** (*Damplein*)

Op de Dam staat een bronzen beeld voor Peter de Grote (1909-1911, door L. Bernstamm met voetstuk van A. Guilbert). Het gedenkteken is geschonken door tsaar Nicolaas II aan de Zaanse burgerij als herinnering aan het verblijf van Peter de Grote in 1697 te Zaandam. Het beeld toont de tsaar als scheepsbouwer. (*bron 30*)

De tsaar als scheepsbouwer

DEELNEMERS

Erfgoedroute Maritiem Zaandam

Ans en Marga

Ad, Anja en Cees

Ineke, Loet, Monique

Peter en gastheer Gerard

STIJLTERMEN

Lijst van bouwkundige begrippen en stijlkenmerken met voorbeelden van de erfgoedroute 1/5

Amsterdamse school *ca.1910-1930*

In Amsterdam ontwikkelde, maar ook elders voorkomende expressionistische stijl in bouwkunst en kunstnijverheid met plastische, fantasierijke vormtaal en kleurig materiaalgebruik, met beeldhouwde of in sieraadwerk uitgevoerde ornamenten; vaak toegepast bij woningbouw, scholen en bruggen; in de jaren '20 meer versoberd. *(bron 40)*

Voorbeelden op de erfgoedroute:

- 10 *Gebouw christelijke belangen uit 1927, Botenmakersstraat 16;*
- 22 *Voormalige ambachtschool Jedeloo uit 1932 is beïnvloed door de late periode van de Amsterdamse school. In bron 30 wordt de stijl van Jedeloo benoemd als zakelijk-expressionistisch.*

Art nouveau *ca.1895-1910*

Internationale decoratieve stijl in bouwkunst en kunstnijverheid, gericht op vernieuwing van de vormtaal; vaak met gebruik van moderne materialen als (giet)ijzer en grote glasoppervlakken, en toepassing van golvende lijnen en grillige patronen, deels geïnspireerd op de plantenwereld; vooral in zwang bij winkels en woonhuizen, waarbij de vaak asymmetrische gevels soms zijn voorzien van kleurige tegeltableaus. *(bron 40)*

Jugendstil is de naar het in 1896 opgerichte Duitse tijdschrift 'Die Jugend' genoemde vernieuwingsstijl, sterk verwant met de 'Art Nouveau'. *(bron 40)*

Voorbeelden op de erfgoedroute van Art Nouveau/ Jugendstil:

- 09 *Stadsvilla Kievit uit 1910 (combinatie van o.a. Jugendstil en Chaletstijl);*
- 10 *Woonhuis Botenmakersstraat 2;*
- 17 *Verkade > De in 1906 toegevoegde bakkerij tussen Westzijde en Zaan;*
- 29 *Sint Joseph gesticht uit 1907 (Jugendstil tegeltableaus).*

Eclecticisme *ca. 1850-1910*

Verzamelnaam voor de in vele varianten voorkomende bouwstijl met gemengde toepassing van diverse historische stijlmotieven, aanvankelijk vooral aan de klassieke vormtaal ontleend, vaak met pleisterwerk; vanaf ca.1875 met groter invloed van de Renaissance (topgevels, torentjes, kleurig siersmeedwerk) en een steeds vrijere, op schilderachtige effecten gerichte vormtaal. *(bron 40)*. Voorbeelden op de erfgoedroute:

- 06 *Voormalige Synagoge uit 1865;*
- 16 *Verkade > Voormalig woonhuis uit 1895;*
- 12 *De consistorie van vermaning Het Nieuwe Huys uit 1862.*

Expressionisme *Ca.1910-1930*

Internationale kunststroming die in de bouwkunst heeft geleid tot een fantasierijke, vaak plastische vormtaal en eigenzinnig materiaalgebruik (zoals bij de 'Amsterdamse School') soms in meer verstrakte vorm met meer aandacht voor functionele aspecten ('Zakelijk Expressionisme') of met gebruik van in- en uitspringende blokvormen ('Kubistisch Expressionisme') *(bron 40)*. Voorbeelden op de erfgoedroute:

- 17 *Verkade > De beschuifabriek aan de westkant van Westzijde uit 1927;*
- 22 *Voormalige ambachtschool Jedeloo uit 1932: beïnvloed door de late periode van de Amsterdamse school, in bron 30 wordt het zakelijk-expressionistisch genoemd.*

STIJLTERMEN

Lijst van bouwkundige begrippen en stijkenmerken met voorbeelden van de erfgoedroute 2/5

Fries (bron 28)

Sierband die rondom op een gebouw is gebeeldhouwd. Friezen zitten gewoonlijk aan de buitenkant van een bouwwerk en zijn in bas-reliëf aangebracht. Bas-reliëf: sculptuurvorm waarbij de figuren aan een vlakke ondergrond vastzitten. Bij bas-reliëf springen de figuren voor minder dan de helft naar voren.

Een van de kenmerken van het werk van Immink is het gebruik van een rondboogfries aan de bovenzijde van een gevel. Voorbeelden van de erfgoedroute:

- 06 *Voormalige Synagoge uit 1865;*
- 27 *Voormalige vermaning de Doofpot (1860-1861) door architect Immink;*
- 30 *Sint Bonifatiuskerk met pastorie;*
- 32 *Toren (1850) van de Oostzijderkerk ofwel Klauwershoekkerk door architect Immink;*
- 33 *Voormalig stadhuis de Burcht (1846-1848).*

Fronton

Driehoekige of boogvormige (spits toelopende) versiering boven gevels, deuren, ramen en kasten. Voorbeelden van de erfgoedroute:

- 04 *Huis der Cardinalen (bekroning voorschot uit 1810);*
- 05 *Woonhuizen Hogendijk no.5 uit 1700 en no. 9 uit 1730;*
- 13 *Westzijderkerk ofwel Bullekerk (1672-1680-1810)*
- 16 *Verkade > Voormalig woonhuis uit 1895;*
- 19 *Politiemuseum (ca.1850).*

Functionalisme (het Nieuwe Bouwen, Nieuwe Zakelijkheid, Internationale Stijl) ca.1920-1940

Internationale bouwtrant waarbij het ontwerp is gebaseerd op een analyse van de functie(s) van het gebouw (met name de indeling en situering van de verschillende ruimten), veel aandacht wordt besteed aan de toetreding van licht en lucht (lintvensters, balkons, dakterrassen), en gebruik wordt gemaakt van moderne materialen (staal, glas en beton), blok- en cilindervormen, platte daken en witgepleisterde gevels zonder ornamenten; ook wel 'International Style' genoemd. (Bron 40)

Het Nieuwe Bouwen is de Nederlandse variant van het 'Functionalisme', vooral geconcentreerd rond de leden van de Amsterdamse groep 'De 8' en de Rotterdamse groep 'Opbouw', die van 1932 tot 1942 gezamenlijk het tijdschrift De 8 en Opbouw uitgegeven hebben. (bron 40)

Voorbeelden op erfgoedroute:

- 08 *Maison d'Essance uit 1930 (Nieuwe Bouwen);*
- 17 *Verkade > De chocoladefabriek 1936-1937 tussen Westzijde en Zaan;*
- 17 *De ten noordwesten van de beschuifabriek gelegen functionalistische biscuifabriek met onder andere de beeld-bepalende watertoren uit 1930 (bron 30);*
- 26 *Voormalige gortpellerij Zwaardemaker 1913.*

STIJLTERMEN

Lijst van bouwkundige begrippen en stijkenmerken met voorbeelden van de erfgoedroute 3/5

Jugendstil ca. 1895-1910

Zie Art Nouveau

Ledoux 1736-1806

Immink werkte volgens het vormideaal van de Franse architect Ledoux.

Ledoux ging uit van rationalistische bouwprincipes met gebouwen zonder versiering of classicistische toevoegingen.

Liseen

Smal uitgemetseld muurgedeelte in de vorm van een verticale band.

08 *Maison d'Essance uit 1930.*

Neo-classicisme ca. 1780-1840

Internationale, maar in Nederland weinig verbreide stijl in bouwkunst en kunstnijverheid die geïnspireerd is op de voorbeelden van de klassieke tempels en gebruik maakt van strakke, symmetrisch ingedeelde (witgepleisterde) gevels, (driehoekige) frontons en zuilorden. (bron 40)
Voorbeelden op erfgoedroute:

- 11 *Stadsvilla van Wessem (1866) door architect Immink;*
- 13 *Consistorie (1861) van de Westzijderkerk ofwel Bullekerk door architect Immink;*
- 19 *Politiemuseum (ca.1850);*
- 27 *Voormalige vermaning de Doofpot (1860-1861) door architect Immink;*
- 32 *Toren (1850) van de Oostzijderkerk ofwel Klauwershoekkerk door architect Immink;*
- 33 *Voormalig stadhuis de Burcht (1846-1848);*
- 35 *Voormalig logegebouw Anna Polowna (1858) door architect Immink.*

Neo-Gotiek ca.1830-1920,

Vooraf in de kerkelijke bouwkunst langdurig toegepaste bouwstijl, geïnspireerd op middeleeuwse gotische voorbeelden en gekenmerkt door de toepassing van spitsbogen, boogfriezen, pinakels, drie- en vierpasvormen (daarom ook wel 'spitsbogenstijl' genoemd; aanvankelijk ook met toepassing van pleisterwerk ('stukadoors-gotiek'), tijdens koning Willem II met verwerking van Engelse romantische invloeden ('Willem II-gotiek'); na ca. 1875 met sterke samenhang tussen exterieur, interieur en kerk-aankleding volgens een alomvattend concept, bij wereldlijke gebouwen ook vermenging met renaissance motieven (vgl. 'postkantoren-gotiek'). (bron40) Voorbeelden op de erfgoedroute:

- 07 *Stadsvilla Kamphuis uit 1890;*
- 30 *Sint-Bonifatiuskerk 1898-1900;*
- 30 *De pastorie bij de Sint-Bonifatiuskerk (ca. 1900) heeft neo-gotische en neo-rennaissance details.*

STIJLTERMEN

Lijst van bouwkundige begrippen en stijlkenmerken met voorbeelden van de erfgoedroute 4/5

Neo-Renaissance ca. 1870-1915

De Renaissance is een stijlperiode in de beeldende kunst en architectuur die ca. 1400 in Italië ontstond en waarbij de monumenten en de beeldhouwkunst van de Romeinse Oudheid de belangrijkste inspiratiebron vormden. Ook werden aan de antieke literatuur ontleende thema's populair, terwijl tevens de antieke kunsttheorie in de belangstelling kwam te staan. (bron 28)

Neo-Renaissance is de wijdverbreide, in vele varianten ontwikkelde en langdurig toegepaste bouwstijl waarbij motieven van de Renaissance-bouwkunst zijn verwerkt, vooral van de 'Oud-Hollandse' voorbeelden (met o.a. trapgevels, speklagen, blokken, kruiskozijnen), maar ook wel van de Franse voorbeelden, zoals de Francois-I-kastelen langs de Loire (met rijk bewerkte natuurstenen gevels en imposante dakpartijen), of van Italiaanse voorbeelden (met dominante zuilorden, frontons en rondbogen). (bron 40)

Voorbeelden op de erfgoedroute:

- 03 *De hal waarin het Csaar Peterhuisje is geplaatst in 1896-1897;*
- 13 *Westzijderkerk ofwel Bullekerk is gebouwd in Renaissance-stijl, 1672, 1680;*
- 17 *Verkade > Het oudste deel tussen Westzijde en Zaan uit 1886;*
- 30 *De pastorie bij de Sint-Bonifatiuskerk (ca. 1900) heeft neo-gotische en neo-rennaissance details;*
- 34 *De sluiswachterswoing bij de Wilhelmina sluis uit 1903.*

Neo-Romaans ca. 1890-1915

Vooraf bij kerken toegepaste bouwstijl, waarbij naar het voorbeeld van de Romaanse bouwkunst veel rondboogvormen, zware muren en torens zijn toegepast (daarom ook wel 'rondbogenstijl' genoemd). Stadsarchitect Immink heeft in veel van zijn werken rondbogen toegepast zonder dat er sprake was van Neo-Romaans in de zin van het toepassen van zware muren en torens.

Nieuwe Bouwen ca. 1932-1942

Zie functionalisme

Nieuwe Zakelijkheid

Zie Functionalisme

Philibertspant

De naam komt van de Franse bouwmeester Philibert Delorme (16de eeuw). In de tweede helft van de 19de eeuw was er een opleving met philibertspanten. Het is een spantconstructie waarbij gebogen houten platen (schenkels) de dakbalken verstevigen zodat gemakkelijk grotere ruimten te overspannen zijn. Stadsarchitect Immink werkte veel met dit soort spanten om een flauwe dakhelling te kunnen maken. (bron 29)

STIJLTERMEN

Lijst van bouwkundige begrippen en stijlkenmerken met voorbeelden van de erfgoedroute 5/5

Rationalistisch *Ca. 1900-1925*

Op persoonlijke grondslag naar vernieuwing en rationele vormtaal strevende bouwtrant, waarbij het dragende karakter van muren, bogen en pijlers wordt benadrukt, vaak met gebruik van schoon metselwerk en contrasterende (natuurstenen) blokken en banden, soms ook van nadrukkelijk eigentijdse, vaak symbolische, decoraties. *(bron 40)* Voorbeelden op de erfgoedroute:

17 *De in 1906 toegevoegde bakkerij van Verkade tussen Westzijde en Zaan*

17 *De in 1903-1905 ten oosten van de beschuifabriek gebouwde koekjesfabriek van Verkade*

Risalië

Vooruitspringend gedeelte van een gevelpartij, meestal in het midden (middenrisalië) of op de hoeken (hoekrisalië) *(bron 40)* Voorbeelden op de erfgoedroute:

29 *Sint Joseph gesticht uit 1907;*

33 *Voormalig stadhuis de Burcht (1846-1848).*

Rococo

Kunststijl tijdens Lodewijk XIV en XV die, uit de late barokstijl voortgekomen, zich kenmerkte door overrijke, krullerige en speelse vormen en versieringen aan bijvoorbeeld meubels en gebouwen. Aan het eind van het Grote Glop staat een stenen woonhuis in T-vorm uit de tweede helft van de 18de eeuw. De houten topgevel aan de noordkant is uitbundig versierd in rococostijl (Lodewijk XV).

24 *Huis van Monet uit de tweede helft van de 18de eeuw, de topgevel aan de Noordkant (Lodewijk XV)*

Vermaning

Bedehuis (sociëteit) van doopsgezinden (protestantse gezindte die de doop alleen aan volwassenen toedient). Ze spreken niet van een kerk maar van de Doopsgezinde Broederschap.

12 *Vermaning Het Nieuwe Huys uit 1687*

27 *De Doofpot, voormalige vermaning uit 1860-1861*

Windveer

Gevelplank bij dakrand tegen inwaaien. In profiel uitgezaagde windveren behoren tot de meest karakteristieke elementen van het Zaanse huis.

Wuifelaar

Wuifelaars, wifelaars of kolderstokken zijn de verbindingsbalken tussen de krukas boven in de molen en de zaagramen op de zaagvloer. Wuifelaars zijn te vergelijken met de drijfstangen tussen de krukas en de zuigers in een verbrandingsmotor. *(bron 23)*

Zakelijk Expressionisme

Zie Expressionisme

BRONNEN

Overzicht van bronvermeldingen

Bron 1

Monumentenroute Zaan-noord, een uitgave van:
Afdeling Wonen en Monumenten (J.D.W.Koudijs en P.Kleij);
Dienst Stadsontwikkeling, Milieu en Beheer (DSMB);
Gemeente Zaanstad en medewerking van diverse Stichtingen en Verenigingen.
September 2001, ISBN 90-806620-2-X.
Het document staat op internet en kan worden uitgeprint en samengesteld tot een route-gidsje op A5-formaat.
Behalve de route Zaan-noord (12km) zijn er nog de volgende routes:
Krommenie (10 km); Westzaan (15 km); Assendelft (18 km); Zaan-zuid (22km) = bron 1a

Bron 1a

Monumentenroute Zaan-zuid, Zaandam-Koog aan de Zaan, een uitgave van:
Woning, Monumenten en Bestemmingsplannen, Dienst Wijken Gemeente Zaanstad en medewerking van
Monumentencommissie Zaanstad en Vereniging Zaans Erfgoed.
Samenstelling en redactie: Willeke Koops.
September 2006, ISBN 90-806620-5-4.
De route Zaandam-zuid sluit in het meest noordelijke deel aan op de eerder verschenen route Zaandam-noord.

Bron 2

Zaanstreek History
http://members.chello.nl/m.oosterhoorn/nederlands/zaanstreek_geschiedenis.htm

Bron 3

Czaar Peter huisje, Een bijzondere plek met een bijzonder verhaal.
Een uitgave van het Zaans Museum in 2011.
Gerard Horneman schreef hierin (blz. 32 t/m 37) het hoofdstuk:
De scheepsbouw in Zaandam ten tijde van het verblijf van Tsaar Peter de Grote

Bron 4

Artikel geplaatst op 20 juni 2010 op de website van de protestante gemeente in Wormerveer:
pknwormerveer.nl > historie > het fluitschip. Het artikel is gebaseerd op de volgende informatie:
Cees van Romburgh.
Zie: H. Hazelhoff Roelfzema, Schilderijen, tekeningen en prenten in: Jaarverslag 1975 Nederlandsch Historisch
Scheepvaart Museum (1975);
Zie ook: J. Schokkenbroek, 1689: Oprichting van de Directie der Oostersche Handel en Rederijen in: R. Daalder,
Maritieme Geschiedenis van Nederland (2004).
Egbert Ottens 10-01-2007
Zie: Hoorn en de Zee, Publicatiestichting Bas Baltus/Oud Hoorn, 2002, VOC-site, site gemeente Hoorn, site
Westfries Museum, Ruud Spruit in uitzending van RTVNH.

Bron 5

Wikipedia (18 dec. 2011) > Fluitschip
Als bron verwijst Wikipedia naar H. Haalmeijer en D. Vuik (2002). Fluiten, katten en fregatten. De Boer Maritiem,
Haarlem. ISBN 90-6410-376-3.

Bron 5a

N. Witsen 'Aeloude en hedendaegsche Scheepsbouw en Bestier' Amsterdam 1671, pag. 382

Bron 6

Zaans Museum, De Scheepsjongens van tsaar Peter 456,
Docentenhandleiding thema Water, bijlage 1

Bron 7

www.zaans-industrieel-erfgoed.nl > naslagwerken > Werven en scherven.
Scheepswerven langs de Hogendijk in Zaandam.

Bron 8

Zaandam in de middeleeuwen door A.van Braam

Bron 9

www.zaans-industrieel-erfgoed.nl > Maritiem > Het huisje van Czaar Peter > Czaar Peter bekijkt de Zaanse scheepsbouw. Hierin wordt verwezen naar het tijdschrift 'Met Stoom'-Nummer 24 van sept. 1996, artikel 'Czaar Peter en de Zaanse scheepsbouw', door C.F.L. Paul. De auteur studeerde geschiedenis aan de V.U. in Amsterdam en de R.U. in Leiden met als specialisatie 'maritieme geschiedenis'.

Bron10

Wikipedia (18 dec. 2011) > Gouden Eeuw Zaanstreek.

Bron 11

www.zaans-industrieel-erfgoed.nl > Maritiem

Bron 12

www.zaans-industrieel-erfgoed.nl > Maritiem > De houthaven van Zaandam
Voor vogelvlucht perspectief van de Zaandamse haven omstreeks 1911 wordt verwezen naar De Zaanse Handel en Nijverheid. Dit boek verscheen in 1911 bij de firma Emrik en Binger te Haarlem, ter gelegenheid van de opening van de nieuwe Zaandamse haven in juli van dat jaar. In 1983 verzorgde de Vereniging tot Behoud van Monumenten van Bedrijf en Techniek (MBTZ) een herdruk van dit boek.

Bron 13

www.zaans-industrieel-erfgoed.nl > Maritiem > Scheepsspannten in een gebintconstructie.

Bron 14

www.zaans-industrieel-erfgoed.nl > Maritiem > Gevel- en gedenkstenen en wapenschilden.

Bron 15

Wikipedia (24 dec. 2011) > Lijst van rijksmonumenten in Zaandam.

Bron 16

www.niki.nl (24 dec. 2011) > Zaandam

Bron 17

[www.jhm](http://www.jhm.nl) (website Joods Historisch Museum)

Bron 18

www.reliwiki.nl

Het is een opname d.d. 31-05-2009 van Job van Nes, Zaandam

Bron 19

www.Zaanstad.nl > Inverdannieuws 26 van dec.2011 > P04

Bron 20

www.zaans-industrieel-erfgoed.nl > Personen > Immink (inclusief het artikel 'Stadsarchitect en ingenieur Immink, zijn werk en zijn netwerk', waarnaar wordt verwezen en waarin Jur Kingma in het kort o.a. de loopbaan schetst van deze architect).

Bron 21

www.zaans-industrieel-erfgoed.nl > Maritiem > Scheepsspannten in een gebintconstructie > Hogendijk

Bron 22

www.zaanstad.nl > sct > monumenten > De Zaanse identiteit > Industrieel Erfgoed

Bron 23

Foto: www.industriemolens.nl > Held Jozua
Voor de term 'Wuifelaar': www.industriemolens.nl > Toelichting

Bron 24

Wikipedia (27 dec. 2011) > krukas,
Voor de uitvinder van de krukas wordt in het betreffende artikel verwezen naar: Ahmad Y Hassan. *The Crank-Connecting Rod System in a Continuously Rotating Machine..*

Bron 25

Wikipedia (27 dec. 2011) > Cornelis Corneliszoon van Uitgeest

Bron 26

Tijdschrift 'Met Stoom', Nummer 21 van januari 1996
Artikel: Brug over het Kattegat op monumentenlijst
Auteur: G.J. Onrust.

Bron 27

www.zaans-industrieel-erfgoed.nl > Stoometablissement de Nijverheid
Auteur: Jur Kingma

De auteur verwijst in het artikel naar 2 informatiebronnen:

- 1) Waar hij het Stadsarchief Amsterdam aanhaalt: Archief van de familie Goedkoop-Vis, toegangsnummer 300 inv 135, grootboek of staatboek van de firma Dirk van Voorst.
- 2) Waar hij Jaap Schipper aanhaalt: Schipper en Huig, 171).

Bron 28

Nieuw Cultureel Woordenboek 2003 ISBN 90 414 07537

Bron 29

www.joostdevree.nl
Bouwencyclopedie

bron 30

Ronald Stenvert, Chris Kolman, Saskia van Ginkel-Meester, Elisabeth Stades-Vischer en Ronald Rommes,
Monumenten in Nederland. Noord-Holland. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist / Waanders Uitgevers,
Zwolle 2006. Zaandam: pagina 539-546

bron 31a t/m o

Betreft foto's van Rijksmonumenten via Wikipedia > Lijst Rijksmonumenten > Zaandam

bron	nr. mon.	bestandsnaam	auteur	aanvullende gegevens
31a	40065	Zaandam Westzijde 109.jpg	Steven van der Wal	Politiemuseum
31b	40058	Oud-Katholieke Schuilkerk .jpg	Marcel Mulder	Maria-Magdalena
31c	515064	Zaandam Westzijde 81.jpg	Steven van der Wal	Sobere villa van Immink
31d	40094	De held Jozua.achterzijde.jpg	Quistnix at Wikipedia	Paltrokmolen
31e	518062	Zaandam Oostzijde 82.jpg	Steven van der Wal	Doofpot
31f	40079	De Burcht, raadhuis.jpg	Marrokev	Burcht
31g	40063	Westzijde 39.jpg	Marrokev	Neoclass. villa v. Immink
31h	518063	WLM-Minke Wagenaar De Zaan 123.jpg	Minke Wagenaar	Gortpellerij Zwaardemkr.
31i	518066	Zaandam-Westzijde 87.jpg	Steven van der Wal	Voorm. woonh. Verkade
31j	518043	Zaandam kerk.jpg	Arch	Sint-Bonifatiuskerk 1900
31k	518044	Zaandam-Oostzijde12.jpg	Steven van der Wal	Pastorie
31l	518061	Zaandam-Dam 2.jpg	Steven van der Wal	Voormalige Loge
31m	40039	Duikersluis.jpg	Marrokev	Hogendam
31n	40087	Oostzijderkerk.jpg	Marrokev	Consistorie
31o	40040	Zaandam-sluis.jpg	Steven van der Wal	Natuurstenen bekroning

Bron 32

Boekbespreking door Jur Kingma voor Historisch Platform Recentiebank
Het betreft een uitgave van Europese bibliotheek met de titel:
De glorie van Zaandam, Zeven eeuwen geschiedenis, gezien van de Hogendam.
Auteur: P.N. Helsloot
ISBN: 90-288-3675-6

Bron 33

www.zelfbouw-groenestroom.nl > geschiedenis van de windenergie

Bron 34

Smuigers en getrapte weegdelen, van Petteflat tot Haaldersbroek. Erfgoedroute Zaan-noord, blz. 5
Verslag van een erfgoedwandeling. De route is te vinden op: www.zaans-industrieel-erfgoed.nl > Tourisme > Fietsen en wandelen in de Zaanstreek.

Bron 35

(Beeldbank) Gemeentearchief Zaanstad (GAZ)

Bron 36

Met Stoom -Nummer 24- September 1996
De grootste overtoom ter wereld. Auteur: H. Roovers

Bron 37

www.houtzaagmolen.nl > techniek.php > techniek

Bron 38

www.pgz-zaandam.nl
Auteur: F. Visser, kerkbeheerder.

Bron 39

Beeldbank Gemeentearchief Zaanstad (GAZ)
Tekst bij schilderij van J.D. Rijks 1830 van de Watersnood in 1825.

Bron 40

Architectuur en sedebouw in Amsterdam 1850-1940 > termen
Bakker en van de Poll
Wanders Uitgevers, Zwolle
Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist
ISBN 9066303085

Bron 41

www.hollandroute.nl > Verkade
De HollandRoute ontsluit erfgoedlocaties van handel, nijverheid, techniek, industrie, waterbeheersing en infrastructuur in de Metropoolregio Amsterdam

Bron 42

Verslag van de openbare vergadering d.d. 27 mei 2010 van de monumentencommissie van Zaanstad.

Bron 43

www.jedeloo.com

Bron 44

www.zaans-industrieel-erfgoed.nl > Objecten > Jedelooschool

Bron 45

Wikinews 16 januari 2010

Bron 46

www.ngw.nl

Bron 47

www.royalhaskoning.com

Bron 48

www.zaans-industrieel-erfgoed.nl > dossier-zaanbrug > nominatie Nationale Staalprijs 2006 > pdf van Syb van Breda & Co.

Bron 49

www.zaans-industrieel-erfgoed.nl > Objecten > Een nieuwe toekomst voor Zwaardemaker

Bron 50

www.zaans-industrieel-erfgoed.nl > Objecten > Stoommeelfabriek De Vrede > De familie van Sante bouwt

Bron 51

www.pgz-zaandam.nl

Auteur: Henk Jans

Bron 52

'Koeien in de kerk, de Oostzijderkerk te Zaandam', een artikel van Cor van Dongen in het blad *Zaans Erfgoed*, nr. 39 winter 2011

Bron 53

www.zaans-industrieel-erfgoed.nl > Maritiem > Gebrandschilderde ramen in de Oosterzijdekerk.
Een artikel van Cees Kingma, september 2006 met als bronvermelding: Oostzijderkerk te kijk - een rondgang door de Oostzijderkerk te Zaandam. Uitgegeven door de Vereniging Vrienden van de Oostzijderkerk. Foto's: archief Cees Kingma

Bron 54

Capitool reisgids van Noord-Holland 2010 > Zaandam, blz. 264
ISBN 978 90 475 0822 9

EERDER VERSCHEEN OOK

SMUIGERS EN GETRAPTE WEEGDELEN VAN PETTEFLAT TOT HAALDESBROEK

Erfgoedroute Zaan-noord

*Een wandelroute van 15 km langs diverse erfgoedlocaties aan de Zaan, van Wormerveer tot Zaandijk en van buurtschap Haaldersbroek tot de Industrierand in Wormer.
Datum: 05 augustus 2010.*